

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

29

1984

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

В И П У С К 29

ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Видається з 1970 року

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1984

Розкривається тема Радянського Союзу в творчості Гези Вчелічки, висвітлюються взаємини В. Маяковського з літературною групою «Квадрига», українсько-чеські театральні зв'язки у ХІХ ст. та інші питання слов'янських літератур. У розділі «Мовознавство» публікуються матеріали з питань культури мови у ленінській спадщині, розвитку сучасних чеської, болгарської, польської, сербської мов.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

Раскрывается тема Советского Союза в творчестве Гезы Вчелички, освещаются связи В. Маяковского с литературной группой «Квадрига», украинско-чешские театральные связи в ХІХ в. и другие вопросы славянских литератур. В разделе «Языкознание» публикуются материалы по вопросам культуры речи в ленинском наследии, развитию современных чешского, болгарского, польского, сербского языков.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

Редакційна колегія: д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська, проф., д-р іст. наук О. С. Бейліс, член-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет,
кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Г. Я. Луцак

П $\frac{460100000-091}{M\ 225(04)-84}$ 546—84 Передплатне

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1984

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

А. В. МОТОРНИЙ, *вккл.*,
Львівський політехнічний інститут

ТЕМА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ТВОРЧОСТІ ГЕЗИ ВЧЕЛІЧКИ

Перемога Великого Жовтня стала тим визначним явищем, яке «поклато початок гігантському соціальному процесу все-світнього характеру, процесу, сила якого — могутня, різко диференційована і, одночасно, по-новому об'єднуюча — не могла не відбитися і на літературі» [13, с. 7].

Вплив ідей Жовтня можна простежити на творах багатьох чеських письменників: Ярослава Гашека, Іржи Волькера, Ярослава Кратохвіла та ін., чії твори, написані на рубежі першого і другого десятиліть ХХ ст., несуть у собі відбиток захопленого сприйняття їх авторами головної події двадцятого століття — соціалістичної революції в Росії.

Серед цих творів можна виділити в окрему групу ті, в яких теми Жовтневої революції, Радянського Союзу стають вже основними. Темі ці набули значного поширення в тридцяті роки, коли соціалістична література в Чехословаччині переживала особливе піднесення у своєму розвитку (Юліус Фуцік «У країні, де наше завтра стало вже вчорашнім днем», 1932; М. Пуйманова «Погляд на нову країну», 1932; В. Незвал «Невидима Москва», 1935 та ін.). Велике місце ці теми посідають і в творчості відомого письменника та публіциста Гези Вчелічки.

СРСР є «країною робітників, країною культури та свободи, єдиним і найсильнішим захисником всіх нас проти фашизму, що поширюється, єдиним маяком, який світить нам до тієї жахливої варварської ночі», — таку відповідь дав у 1937 р. Вчелічка на запитання прогресивного брненського журналу «У-блок»: «Чим є для антифашистського художника та письменника СРСР?» [34]. Ставлення до Країни Рад у той складний не тільки для Чехословаччини, а й для всього світу період, коли у Німеччині на повну силу заявив про себе фашизм і загострення міжнародної обстановки досягло апогею, було своєрідним лакмусовим папірцем, за яким пізнавалася людина, виявлялися її політичні погляди і переконання. Геза Вчелічка — талановитий репортер, поет і прозаїк, переконаний комуніст, який вступив до лав КПЧ ще у 1925 р., не міг дати іншої відповіді, бо Радянський Союз завжди був для нього країною мрій, країною майбутнього.

Репортажі і повісті Вчелічки постійно привертали до себе увагу чехословацької критики [9]. Вже у тридцяті роки твори письменника знайшли свого читача і за рубежом, у Радянському Сою-

зі. Так, у 1933 р. у Москві видавництво товариства іноземних робітників в СРСР видало чеською мовою його, за визначенням самого автора, «маленький соціальний роман» «Кав'ярня на головній вулиці» [23]. Радянські читачі мали змогу познайомитись і з деякими репортажами Вчелічки. У 1933 р. у Харкові вийшов збірник передової чехословацької публіцистики [15], серед його авторів був і Геза Вчелічка. Тоді ж ця книга вийшла і російською мовою.

У 30-ті роки в Радянському Союзі велася підготовка до перекладу російською мовою основних прозаїчних творів Г. Вчелічки — романів «Кав'ярня на головній вулиці» та «Поліцейська година», про що свідчить сам автор: «У тридцять восьмому році я дістав листа від професора Пушкаревича з Ленінградського університету, який повідомляв, що перекладає мій роман «Поліцейська година». Але пізніше Гітлер напав на Радянський Союз і невідомо, що взагалі сталося з товаришем Пушкаревичем, чи вдалося йому пережити ту страшну війну, чи ні...» [17]. Що ж до роману «Кав'ярня на головній вулиці», то, як твердить Геза Вчелічка, організацією його перекладу на російську мову займався відомий репортер-комуніст Егон Ервін Кіш, який на той час перебував у СРСР [17]. Обставини, на жаль, склалися таким чином, що ця робота не була завершена.

Хочеться звернути увагу на дату, що її наводить письменник: 1938 р. Відомо, що в Чехословаччині «Поліцейська година» побачила світ лише в 1937 р. На наш погляд, цей факт є свідченням того, що твори Гези Вчелічки були вагомим внеском у передову європейську літературу, яка вже тоді широко і оперативно перекладалася в нашій країні. Не слід забувати, що і Вчелічка багато зробив для популяризації радянської літератури в Чехословаччині. Можна назвати його цікаві статті і рецензії, присвячені творам М. Островського, Ю. Яновського, О. Бека та ін. Ці відгуки та міркування були вміщені на сторінках багатьох прогресивних і, насамперед, комуністичних видань у ЧСР [20, 24, 26].

Окремо зупинимося на рецензії Гези Вчелічки про нарис М. Горького «Володимир Ілліч Ленін», виданий у перекладі на чеську мову в Празі у 1933 р. Стисло і разом з тим влучно характеризуючи цей твір, Вчелічка писав на сторінках тижневика «Руди понделнік»: «...ця тоненька, але прекрасна книжка всебічно висвітлює постать Леніна, показує велич його простоти, його велику енергію, розкриває перед нами ленінську ідею про знищення всіх гнобителів трудящих. Все це допомагає читачу зрозуміти образ Леніна не тільки розумом, але й серцем» [22].

Інший тижневик — «Літерарні новіни» вмістив у 1936 р. статтю Вчелічки, яка передувала виходу в ЧСР книги Миколи Островського «Як гартувалася сталь». Більшу частину статті займає виклад чеським письменником біографії М. Островського. Його книга захопила Гезу Вчелічку. Тому, високо оцінюючи роман радянського письменника, він пише, що це — «велика розповідь про нездоланність людської волі і любов до Комуністичної партії та комсомолу» [26].

Вже тоді, в тридцяті роки, Вчелічка познайомився і з українською радянською літературою, про що свідчить, наприклад, його рецензія, опублікована в «Літерарних новінах» на роман Юрія Яновського «Вершники». Вчелічка зазначає, що, попри драматизм сюжету, твір написаний надзвичайно поетично. «Автору, — пише Геца Вчелічка, — добре вдався пластичний образ смертельних сутичок між кровними братами, які були по різні сторони барикад... Яновському, як нікому, вдалося з великою майстерністю відтворити героїчні часи битв пролетаріату з врангелівцями, німцями, денікінцями...» [24]. Цікаве, на наш погляд, зіставлення рецензентом «Вершників» Ю. Яновського та «Конармії» І. Бабеля. Г. Вчелічка, наголошуючи при цьому на описі героїчних битв Червоної Армії з контрреволюцією, припускає, що відома новела Бабеля «Лист», у якій ідеться про трагедію родини Курдюкових, де батько був денікінським офіцером, а два його сини — червоноармійцями, вірогідно стала відправною точкою для однієї з сюжетних ліній «Вершників».

Геца Вчелічка звертався і до післявоєнної радянської літератури. У молодіжній газеті «Млада фронта» була вміщена його рецензія на роман Олександра Бека «За нами Москва», який, на думку Г. Вчелічки, є «однією з найкращих, найважливіших, наймудріших радянських книг. І, незважаючи на те, що розповідає вона про таку жахливу річ, як війна, книга ця є одним з найлюдяніших, найгуманніших радянських творів. І в цьому немає нічого дивного, адже добре відомо, що радянський солдат — захисник миру в усьому світі, людина, яка понад усе ненавидить війну» [20].

Знаменною подією як у життєвій, так і в творчій біографії Геци Вчелічки була його поїздка в 1934 р. на I з'їзд радянських письменників. Перебування в Радянському Союзі у складі делегації прогресивних чехословацьких письменників справило на молодого Вчелічку велике враження. Те, що він побачив і пережив, побувавши в Москві та Ленінграді, стало основою не тільки для низки його публіцистичних творів, об'єднаних пізніше в книгу «Два міста на землі» [21] (1935), а й для численних усних виступів на різних зборах, зустрічах із молоддю, робітниками, членами Спілки друзів СРСР [31]. Враження від подорожі, зустрічей з Горьким та Еренбургом, Пастернаком та Фадеевим, з робітниками Метробуду, артистами, червоноармійцями, з дорослими і дітьми були настільки сильними, що через багато років, знову і знову повертаючись до цієї зворушливої для нього теми, письменник скаже: «Ніби це було тільки вчора...» [30, с. 702].

Якщо роман «Поліцейська година» вважається вершиною художньої майстерності Геци Вчелічки [8, 9, 11], то «Два міста на землі», на думку відомого чеського літературознавця Яроміра Ланга, — політична та ідейна вершина всієї його творчості [30, с. 698]. Недарма радянська дослідниця Р. Л. Філіпчикова порівнює цю збірку Г. Вчелічки за життєстверджуючим пафосом, бойовою політичною направленістю, злободенністю з широківідомими репортажами Юліуса Фучіка про СРСР [14, с. 264].

Книга складається з двадцяти окремих розділів і поділена на дві частини («Москва» та «Ленінград»), ілюстрована вдалими малюнками самого Вчелічки, який був ще й непоганим художником. Ми не ставимо собі за мету аналізувати цю збірку, тим більше, що до цієї теми вже зверталися як чехословацькі [16, 19, 35], так і радянські [10, 14] дослідники. Хотілося б тільки висловити деякі загальні зауваження з приводу першої в чеській літературі книги про Радянський Союз, написаної пролетарським письменником [18, с. 397]. «Два міста на землі» — друга частина відомої публіцистичної діалогії Г. Вчелічки «Захід та Схід» [33]. Першою є збірка репортажів «У країні свастики» — результат його нелегального перебування у гітлерівській Німеччині. Протиставлення двох світів, двох соціальних систем — соціалізму і капіталізму — таким був задум письменника. Назва твору перегукується з віршем видатного чеського поета Й. Гори «Захід та Схід», у якому підкреслюється, що ці два поняття втратили суто географічне значення, стали виразом політичної орієнтації, визначенням ідейного і суспільного змісту двох полярно протилежних світів — капіталістичного та нового, народженого на Сході, в Радянській Росії, соціалістичного.

Епіграфом до своєї книги Геза Вчелічка вибрав слова чеського поста-класика Ф. Л. Челаковського з вірша «Svatební», у якому теж протиставляється похмурому Заходу Схід, де народжується новий день.

Символічно, що розповідь про свою подорож по Країні Рад автор відкриває описом Червоної площі, Московського Кремля, враженнями після відвідання Мавзолею, роздумами про людей, які прийшли «провідати свого вчителя, свого друга, товариша і вождя» [33, с. 228]. Для Гези Вчелічки Ленін уособлює увесь навколишній світ: «Ленін — то все те, що зробив цілий радянський народ. Ленін — то була радянська п'ятирічка. Ленін — то був Дніпрогес. Ленін — то були червоні літаки над тайгою. Ленін — то був московський Метробуд, то були тисячі нових радянських фабрик і заводів, колгоспів і міст. Так, все це був Ленін» [33, с. 228]. Вже з однієї цієї цитати добре видно, з яких позицій виходив Геза Вчелічка в оцінці всього того, що він зустрів і побачив у Радянському Союзі. Тенденційність? Так, саме комуністична тенденційність, помножена на великий письменницький талант Г. Вчелічки, дала йому змогу створити таку чудову книгу. І нам лишається лише пошкодувати з приводу того, що вона досі ще не перекладена у нашій країні.

Книга Г. Вчелічки «Два міста на землі» і сьогодні користується великою популярністю, про що свідчать її численні перевидання [32, 33], публікації уривків з неї у періодичних виданнях в ЧССР [27, 28].

Варто зазначити, що творчість Гези Вчелічки післявоєнного періоду, поряд з творчістю інших відомих чеських і словацьких письменників, висвітлювалася в радянському літературознавстві [7, 8, 11, 14], книги його побачили світ у перекладі російською та українською мовами, публікувалися в радянській періодиці. Так, у

1958 р. видавництво художньої літератури випустило «Кав'ярню на головній вулиці» [2] у перекладі Т. Аксель та Ю. Молочковського. Тричі (у 1961, 1972 та у 1982 рр.) у видавництві «Дніпро» виходив роман Вчелічки «Поліцейська година» [5] у перекладі П. Гонтаря. Цікаво, що безпосередню участь у підготовці першого видання перекладу брав сам автор. Ним була написана спеціальна передмова «До моїх українських читачів» [5, с. 5].

У нашій країні перекладені російською та українською мовами [3, 6] відомі чеському читачеві спогади Гези Вчелічки про Юліуса Фучіка, Яна Крейчі, Ладіслава Штолла, Йозефа Рибачка та інших провідних діячів культури Чехословаччини, полум'яних комуністів, багато з яких полягли у жорстокій боротьбі з фашизмом [29]. Газети «Вільна Україна», «Ленінська молодь», «За радянську науку» неодноразово знайомили читачів і з чудовою поетичною спадщиною Гези Вчелічки [1, 4]. Вибрані із збірок різних років поезії перекладалися українською мовою Романом Лубківським, Володимиром Лучуком, Євгеном Осечкіним. Серед них особливу увагу привертають вірші, присвячені нашій країні, радянським людям, у яких висловлюється захоплення чеського поета батьківщиною Великого Жовтня — СРСР, вдячність «братом з-понад Дону і Волги» за визволення від фашизму:

«Не знає меж, не знає берегів
Крилата слава звільнених народів.
Це щастя їх. Нещастя ворогів.
Це символ праці, радості, свободи».

(«Ленінград», переклад Є. Осечкіна)

«Прийшли ви, бо вірив з нас кожний,
Що прийде від вас перемога,
І Леніна стяг переможний
Вказав нам до щастя дорогу».

(«Люди з Дону», переклад Є. Осечкіна) [1]

Тема Радянського Союзу займає в творчості Гези Вчелічки значне місце. Відомий чеський письменник-комуніст багато сил і енергії віддав популяризації ідей Великого Жовтня у себе на батьківщині, ознайомленню чеських читачів з першою в світі країною соціалізму та її багатонаціональною літературою.

Список літератури: 1. Вірші Гези Вчелічки. — Вільна Україна, 1961, 2 вересня. 2. *Вчелічка Г.* Кафе на главной улице. М., 1958. 3. *Вчелічка Г.* Мой учитель. — Львовская правда, 1958, 7 сентября. 4. *Вчелічка Г.* Море. — Ленінська молодь, 1961, 10 травня. 5. *Вчелічка Г.* Поліцейська година. К., 1982. 6. *Вчелічка Г.* Світла пісня. — За радянську науку, 1959, 12 червня. 7. *Копашева М. И.* Общественно-политические и культурные связи СССР и Чехословакии в середине 30-х годов. — Советское славяноведение, 1983, № 1. 8. *Моторний А. В.* Робітнича тема в творчості Гези Вчелічки. — Інземна філологія, № 68, 1982. 9. *Моторний А. В.* Творчість Гези Вчелічки в оцінці прогресивної чехословацької критики 30-х років. — Проблеми слов'янознавства, № 25, 1982. 10. *Моторний В. А.* Геза Вчелічка. — Львовская правда, 1961, 6 мая. 11. *Моторний В. А.* Геза Вчелічка. — У кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963. 12. Слово друга. — Вільна Україна, 1960, 8 травня. 13. *Тауфер И.* СССР и мы. Прага, 1974. 14. *Филипчикова Р. Л.* Очерк о Советском Союзе 20—30-х го-

дов в літературе Чехословачкии. — Ученые записки института славяноведения. т. 21, 1960. 15. Шахтарі на гора. Харків, 1933. 16. *Bureš J.* Na vrcholku pravdy. — Svět sovětu, 1951, N 22. 17. *Bureš J.* V první linii. Матеріали особистого архіву Моторного А. В. 18. *Lang J.* Doslov. — V kn.; *Včelička G.* Západ a Východ. Praha 1955. 19. *Rybák J.* Gěza Včelička: Dvě města na světě. — Haló noviny, 1935, 20. května. 20. *Včelička G.* Aleksandra Beka Za námi Moskva. — Mladá fronta, 1953, 14. července. 21. *Včelička G.* Dvě města na světě. Praha 1935. 22. *Včelička G.* Gorkého Lenin. — Rudý pondělník, 1933, 8 května. 23. *Včelička G.* Kavana na hlavní třídě. M., 1933. 24. *Včelička G.* Kniha o slavné jždě. — Literární noviny, 1936, 8. května. 25. *Včelička G.* Knička o carské spravedlnosti. — Rudý pondělník, 1933, 20. listopada. 26. *Včelička G.* N. A. Ostrovskij. — Literární noviny, 1936, 27. března. 27. *Včelička G.* Na sjezdu básníků. — Nový život, 1949, N 2. 28. *Včelička G.* Petrohrad a Leningrad. — Nový život, 1953, N 6. 29. *Včelička G.* Světla píseň. — Nový život, 1953, N 2. 30. *Včelička G.* V zemi zítřku. — Praha—Moskva, 1958, N 7—8. 31. *Včelička G.* Veřejná činnost, přednášky a besedy od roku 1930 do 1963. Матеріали особистого архіву Моторного А. В. 32. *Včelička G.* Západ a Východ. Praha, 1951. 33. *Včelička G.* Západ a Východ. Praha, 1955. 34. U-blok, 1937, N 4. 35. Urban—Jungmann F. Kniha o práci, chlebu a svobodě! — Rudé právo, 1935, 18 srpna.

Краткое содержание

Рассматривается вопрос о теме СССР в творчестве известного чешского писателя-коммуниста Гезы Вчелички. Уделяется внимание переводам его произведений на русский и украинский языки, анализируются рецензии Вчелички на книги советских авторов, издававшиеся в Чехословакии.

Стаття надійшла до редколегії 3 травня 1983 р

Ю. А. БУЛАХОВСЬКА, ст. наук. співробітник,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ В ПІСЛЯВОЄННІЙ РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ (наукова фантастика І. Єфремова та С. Лема)

Сучасний літературний процес відзначається посиленою рухливістю жанрових ознак: окремі види поетичних і прозаїчних творів часто зливаються з публіцистикою, а різні форми пригодницької літератури набувають рис власне художньої творчості. Маємо на увазі, зокрема, наукову фантастику, яка приваблює все ширші кола читачів, знаходить нові тематико-естетичні аспекти висвітлення.

Наукову фантастику, безумовно, не можна вважати новітнім жанром, бо вона зародилася ще у середньовічній утопії громадського плану і в сатиричних подорожах Джонатана Свіфта (Гулливер у країнах ліліпутів і велетнів, в Лапутії — на літаючому острові вчених, в країні Іеху і Гуїгннимів — гротескному протиставленні потворної людини розумним коням). Пов'язана вона і з пригодницькою фантастикою Жюль Верна, де основна увага приділялась показу безмежних природних ресурсів Землі і технічних

можливостей людини, питанням соціальної і національної боротьби (бажання капітана Гранта освоїти для переселення далекі острови в океані, де могли б знайти притулок гноблені Англією шотландці; демонстративна відмова капітана Немо жити серед несправедливого й жорстокого буржуазного суспільства з його класовим розшаруванням і національним гнобленням).

Сучасна наукова фантастика спирається також на зразки фантастики психологічної (показ морального виродження людини в творах Роберта Люїса Стівенсона — «Дивний випадок доктора Джекілла і містера Хайда», Оскара Уайльда — «Портрет Доріана Грея»). Черпає вона і з джерел філософської наукової фантастики глобально-космічного охоплення типу творів Герберта Уеллса («Боротьба світів»), сатиричних антифашистських творів Карела Чапека («Р. У. Р.», «Війна з саламандрами») або гуманістичної наукової фантастики О. Толстого («Гіперболоїд інженера Гаріна», «Аеліта») та О. Беляєва («Голова професора Доуеля», «Людина-амфібія»).

Один із найобдарованіших радянських фантастів І. Єфремов, образно й вичерпно характеризуючи наукову фантастику середини ХХ ст., підкреслював, що в психологічних тестах західних фантастів самих по собі ще немає нічого негативного, хоч загалом ці письменники не піднялися вище середнього рівня і нового Уеллса не дали. Серед них є такі здібні літератори, як Гамільтон, Лейстнер, Ван-Фогг, Хайнлайн, Бредбері. Однак, хоч би якими захоплюючими були окремі їхні романи, проте їм не вистачає духовності, високих гуманних ідеалів [1, с. 206]. Найталановитішим сучасним фантастом І. Єфремов вважав Станіслава Лема. «В цьому легко переконатися, — твердив він, — прочитавши «Магелланову хмарину», яка на голову вища від усієї англо-американської фантастики. Роман написано в уеллсовській традиції, і як твір художній, він стоїть саме в цьому ряду. В такому ж напрямі має розвиватися і наша фантастична література. Вона ні в якому разі не повинна обходити складні питання — наукові, соціальні, філософські, морально-етичні, педагогічні — тобто ті проблеми, які хвилюють людство» [1, с. 207].

І. Єфремов розвиває далі цю думку на конкретних прикладах з наукової фантастики радянських авторів: «У нас довгий час — після Олексія Толстого і Олександра Беляєва — можна сказати, майже не було своєї фантастики, аж до 40-х років. Фантастичні романи О. Толстого для свого часу були творами високого класу. Що ж до Беляєва, то я не приймаю його повністю. Є в нього дві-три вдалі речі: «Людина-амфібія» і «Голова професора Доуеля» — це справжня наукова фантастика. В інших випадках, коли Беляєв зривається на політичний гротеск, він втрачає свою силу як фантаст. Я зовсім не хочу цим сказати, що політичні ідеї протипоказані науковій фантастиці. Навпаки! Але органічного поєднання того й іншого у Беляєва не вийшло» [1, с. 207].

У світлі цих зауважень цікаво проаналізувати оригінальну творчість І. Єфремова та С. Лема з погляду жанрової специфіки їх наукової фантастики, того нового, що вони внесли в цю своєрідну

галузь літератури, так тісно пов'язану і з суспільно-філософськими прогнозами майбутнього розвитку Землі, і з освоєнням космічного простору, а, головне, з долею людини в її щоденному бутті, праці, боротьбі й культурній еволюції.

У центрі уваги наукової фантастики І. Єфремова і С. Лема — суспільна проблематика, «світ психологічно вмотивованих героїв», задуманих живими істотами, продуктом свого суспільства, героїв своєї доби і цивілізації, а не лише носіями певних авторських теоретичних програм. Цьому сприяють і соціально-побутове тло художніх творів, і пейзажні малюнки, філософські дискусії, які точаться між дійовими особами, навіть «кольорова музика» у І. Єфремова або його ж показ психологічного стану астронавтів під час входження космічного корабля в О-простір.

Подібний психологізм властивий і деяким творам С. Лема в галузі наукової фантастики, скажімо, «візуальні видіння» героїв (роман «Соляріс»), тісно пов'язані з їх минулим, так би мовити, зрима втілення їхніх роздумів, докорів сумління, духовних поривань і почуттів під могутнім впливом біострумів планети Соляріс; або ж показ духовної деградації майбутніх землян (у романі «Повернення з зірок») внаслідок їх одностороннього розвитку під впливом ІТР. Характерно, що обидва письменники свідомо орієнтувалися в своїх творах на таку гуманно-психологічну основу, в центрі уваги якої є людина, а не технічні винаходи.

С. Лем, наприклад, стверджував, що автор сучасної наукової фантастики повинен володіти знаннями в галузі точних наук, і відсутність їх не замінить навіть найнестриманіша письменницька фантазія, хоч вони не є для письменника самоціллю, свого роду інтелектуальним кросвордом, як для багатьох зарубіжних фантастів [5, с. 285].

І. Єфремов, як і С. Лем, підкреслював, що не наука й техніка віддаленого майбутнього або дивні цивілізації далеких світів були об'єктом зображення його книжок, а люди майбутнього, виховані в умовах вищої, комуністичної форми суспільства. Він зазначав при цьому, що «література майбутнього має показати нормальну людину в нормальних суспільних обставинах... але смішно було б думати, що зображення людей в нормальних обставинах приведе до так званої «безконфліктності». Конфлікт перейде в вищу сферу пошуку, наукового й художнього, творчості, любові» [1, с. 204, 205].

І. Єфремов спеціально пояснював в авторській передмові до «Туманності Андромеди», що спочатку йому здавалося, нібито гігантські перетворення планети й життя, описані в романі, не можуть бути здійснені раніше, ніж через три тисячі років. І в цьому полягала його суттєва помилка, бо він виходив у своїх розрахунках із загальної історії людства, не враховуючи темпів прискорення технічного прогресу, а, головне, тих гігантських можливостей, практично безмежних, які дасть людству комуністичне суспільство [3, с. 3].

Тому не дивно, що при всій технічно-науковій «оснащеності» людини майбутнього в творах Єфремова і Лема, нерідко натрапля-

емо на гротескно-сатиричне зображення технічних винаходів, якщо вони не спираються на духовне багатство їхніх винахідників, не ставлять за мету здійснення гуманно-життєстверджуючих ідеалів. Скажімо, запланована масова загибель населення на планеті Торманс (у творі І. Єфремова), яке, дійшовши віку 20—25 років, добровільно й організовано йде на смерть у спеціально влаштовані для цього «комфортабельні» крематорії, і така ж колективна машина знищення на планеті Індіотів (у «Зоряних щоденниках Йона Тихого» С. Лема), до пастки якої «радісно» входить час від часу населення цієї планети. Так само заздалегідь заготовлені копії всіх мешканців планети Луїзіанії, так звана система резервів, якою «негайно» й «безболісно» можуть бути замінені в разі потреби всі загиблі.

Негативне ставлення С. Лема до всевладності технічного прогресу іноді виступає в його художніх творах і в більш прихованій, опосередкованій формі. Так, один із героїв роману «Астронавти», заперечуючи думку свого співрозмовника про те, що колишні мешканці Венери були нібито мислячими потворами, яких послати на війну кібернетичні машини, зазначає на підтвердження своєї тези, що і на Землі, в капіталістичному суспільстві наших часів, діє бездушна машина знищення, яка посилає на смерть тисячі людей; що і на Землі є чимало її живих пособників, які торгують зброєю, і що високий технічний рівень загиблого населення Венери — раси блискучих конструкторів і винахідників, які ставили собі на меті за допомогою цієї зброї добитися владарювання над іншими планетами, — не зміг забезпечити їхньої мрії, а, навпаки, став причиною їх самознищення. Що ж до складної технічної апаратури, сконструйованої й встановленої ними, то в ній немає сенсу, оскільки вправи, які вона бездоганно виконує, нікому й ні для чого тепер уже не потрібні.

У багатьох творах Лема безмежні можливості НТР часто-густо стають об'єктом гумору, влучних дотепів, наприклад, поява (внаслідок якогось технічного недогляду) двох адекватних наречених, «висланих» телеграфом до іншого міста їх обривці, яка опиняється перед дилемою: кого ж із них узяти за чоловіка.

В «Кіберіаді», як і в кращих романах польського письменника, за всіма фантазіями проглядають турботи про земне щастя. За влучним висловом М. Кагарлицького, «у незловивих на перший погляд виправах Трурля та Клапауція читач вловить тривожне дихання нашої планети, над якою літають атомний пил і пороховий гар. Лемова фантастика глибоко оптимістична, філософська, вона примушує читача замислитися про шляхи розвитку науки і людського суспільства» [5, с. 286—287].

У науковій фантастиці — одна з головних умов її успіху — це рівновага між показом технічних і психологічних компонентів. У тих випадках, коли автори (в тому числі Єфремов і Лем) починають захоплюватися змалюванням лише «технічних новинок», — вони програють як художники слова. Маємо на увазі, наприклад, надмірне нагромадження жаків при зустрічі астронавтів з місцевими потворами на Залізній зірці в «Туманності

Андромеди», огляд уламків зорельота, що потрапив саме на цю зірку з якоїсь іншої галактики, «медичну реконструкцію» вченого, «пошкодженого» внаслідок самовільно й невдало поставленого ним самим космічного досліджу. Ці епізоди в художньому плані стоять не вище від показу «морозяних» тортур і музею заморожених фігур у «Продавці повітря» О. Беляєва (критикованого І. Єфремовим) або від описів безкінечних блукань астронавтів («Астронавти» С. Лема) серед мертвого міста, а потім їх «чудесне» врятування лише за допомогою раптової технічної вигадки.

Такі прорахунки дуже відчутні, бо наукова фантастика Лема і Єфремова, при всій важливості поставлених в ній проблем, — це, насамперед, творчість художня. Вона приваблює не тільки оригінальністю задуму, більш чи менш прихованим алегоризмом, викривальною спрямованістю в суспільно-філософському плані чи виявом бурхливої авторської фантазії, а й художнім втіленням усіх цих компонентів.

Сила художніх фантастичних творів, зокрема І. Єфремова, якраз і полягає в змалюванні позитивних персонажів, у їх життєвості й психологічній вмотивованості, в продовженні тієї «лінії людяності», яка надавала і в минулому науково-фантастичним творам справжньої ідейно-художньої наснаги (корабельний лікар Гуллівер — позитивний герой сатиричних творів Д. Свіфта; романтично-трагічний капітан Немо у Жюль Верна; ніжно-поетична й сумна Аеліта у О. Толстого).

У І. Єфремова є чимало героїв — справжніх художніх образів. Суворий капітан зорельота Ерг Ноор, чарівна юна астронавтка Ніза, керівник наземних космічних станцій, вчений і мрійник Дар Ветер, навіть жорстокий, підступний диктатор Торманса Чойо Чогас — все це яскраві особистості, а не лише втілення авторської ідеї, носії тих чи інших «авторських програм». А створення таких образів, як і пейзажних та навіть побутових описів у науковій фантастиці, становлять неабиякі труднощі для письменника, бо виробивши «внутрішню модель» вигаданого ним суспільства, автор повинен подбати і про «реалістичну вірогідність» цієї моделі.

Тому мала цілковиту рацію радянська дослідниця Н. І. Чорна, визначивши «Туманність Андромеди» І. Єфремова як твір, що не тільки ознаменував «повернення фантастики до соціальної теми, до суспільної проблематики, до людини та її внутрішнього світу, а й поставив своїм творчим завданням художнє втілення ідеалу прекрасного людського життя, намагання зробити його таким же привабливим, яким він є в уяві письменника» [6, с. 92]. Інший радянський літературознавець Є. Брандіс, беручи участь на сторінках «Літературної газети» в дискусії «Фантастика — криза жанру?», зазначав: «Прекрасний фантаст І. Єфремов першим у нашій літературі зробив серйозну спробу намалювати картину комуністичного майбутнього. Зображений у «Туманності Андромеди» світ — напрочуд гарний. Комунізм доби великого розквіту змальований не у вигляді утопічних побажань, а в зв'язку із можливостями соціального й наукового прогресу» [2].

У романі «Туманність Андромеди» сильне емоційне враження справляє, наприклад, сцена прощання з Землею тих, що вирушають у «вічну» космічну подорож у пошуках далекої планети і не сподіваються на повернення, бо ця подорож перевершує час найдовшого людського життя.

Художній інтерес у творах І. Єфремова становлять не тільки постаті людей і пейзажні малюнки — більш-менш традиційні компоненти наукової фантастики, а й образна передача «філософської», «кольорової» музики майбутньої Землі — про таку мріяв композитор Олександр Скрябін.

Наукова фантастика як жанр художньої літератури зазнає у творах І. Єфремова і С. Лема певних еволюційних змін: збагачує новими тонами конкретне реалістичне тло, розширює лексико-стильові параметри, відбиваючи одночасно те тяжіння до жанрових модифікацій, до жанрового взаємопроникнення, яке є характерною ознакою сучасного літературного процесу. Обидва письменники органічно поєднують стиль наукової літератури і побутові описи, психологічну й соціальну прозу, сатиричний гротеск і романтичну натхненність. Тут є і документально-газетні повідомлення, і дискусії героїв на високому теоретичному рівні з приводу глобально-космічних катастроф («Астронавти» Лема), а поряд з цим комічно забарвлені діалоги між Ійоном Тихим і мешканцями відвідуваних ним планет; спроба Єфремова включити вигадану ним технічну термінологію майбутніх землян в потік «сьогочасної» авторської розповіді (частково коментуючи її для читача, а частково покладаючись на його домисел). Подібні ж тенденції у Лема — тільки в пародійно-гумористичному плані, — коли він обіграє (в «Кіберіаді» і в «Зоряних щоденниках Ійона Тихого») складну наукову термінологію в її енциклопедичному формулюванні.

Не всі ці намагання І. Єфремова і С. Лема однаково вдалі і виправдані художньо. І це зрозуміло, оскільки наукова фантастика, перебуваючи на грані документально-пригодницької і художньої літератури, відбиваючи складні жанрові модифікації нашого часу і будучи безперечно новітнім явищем, не може при цьому обійтись і без певних прорахунків як в загальному плані, так і в індивідуальній манері кожного окремого письменника.

Спільні особливості творів С. Лема і І. Єфремова — це гостра суспільна спрямованість (викриття жорстокості, жадоби до бездумного володарювання й експансії, до егоїстичного винищення природних ресурсів), яскраве психологічне розкриття людських характерів в гуманістичному аспекті, ствердження активної позиції людини в природі і суспільстві, бо «лише завдяки тривалому мирові на землі стане можливим високий матеріальний рівень життя, грандіозне будівництво і підкорення природи... Але досягти його, нічого при цьому не втративши, можна тільки соціальними шляхами» [4, с. 8].

Розширення проблематики і стильових параметрів наукової фантастики І. Єфремова і С. Лема органічно пов'язане і з радикальними змінами в її жанровій природі; поглиблений показ психології людини майбутнього, людини-вченого або інопланетянина

зумовлює неодмінне звернення до внутрішніх монологів героїв, численних діалогів персонажів (що демонструють цю психологію в звичайному розмовному ракурсі), потребує великого авторського коментаря, а також збільшення ролі побутово-технічного тла і пейзажних малюнків — тобто змін у самій художній структурі твору, який тяжіє, з одного боку, до науково-документальної літератури, а, з другого — до психологічної прози, хоча і не може відмовитися повністю від властивого жанрові наукової фантастики пригодницько-загадкового сюжетного елемента.

Список літератури: 1. *Брандис Е.* Жизнь ученого и писателя. Интервью с И. Ефремовым. — Вопросы литературы, 1978, № 2. 2. *Брандис Е.* Фантастика — кризис жанра? — Литературная газета, 1980, 27 февраля. 3. *Ефремов И.* От автора. — В кн.: Туманность Андромеды. М., 1958. 4. *Затонский Д.* Перемова. — У кн.: *Лема С.* Повернення з зірок. Львів, 1970. 5. *Кагарлицький М.* Філософ серед зірок. — У кн.: *Лема С.* Кіберіада. К., 1968. 6. *Черная Н.* В мире мечты и предвидения (научная фантастика, ее проблемы и возможности). К., 1972.

Краткое содержание

На примере творчества И. Ефремова и С. Лема делается попытка показать некоторые общие особенности научно-фантастических произведений XX в.: углубление идейного замысла, активная гуманистическая позиция автора, расширение тематико-образной системы, стилевое разнообразие, что свидетельствует и о жанровых модификациях в современном литературном процессе. Раскрывается преемственность в развитии научной фантастики, достижения и просчеты И. Ефремова и С. Лема в их новаторских стремлениях.

Стаття надійшла до редакції 28 квітня 1983 р.

О. М. МЕДОВНИКОВ, ст. викл.,
Львівський університет

ЯРОСЛАВ КРАТОХВІЛ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ

Аналіз чеської літератури міжвоєнного періоду (20—30-ті роки XX ст.), літератури періоду становлення нового творчого методу — соціалістичного реалізму — показує, що найбільш яскраві її представники визрівали і стверджувались у гострій боротьбі з фашистською ідеологією. Це були письменники, які стояли на різних світоглядних позиціях, але згуртовано давали відсіч фашизмові, боролись із «коричневою» ідеологією. Широкий антифашистським чеським літературним фронтом разом з комуністами С. Нейманом, Ю. Фучіком, В. Ванчурою, І. Ольбрахтом, Б. Вацлавеком, М. Пуймановою виступали К. Чапек, Ф. Шальда, Ф. Лангер, Я. Кратохвіл та ін. Усі вони долучились до єдиного світового антифашистського фронту разом з Б. Брехтом, Л. Арагоном,

Р. Ролланом, А. Зегерс, братами Т. і Г. Маннами та Е. Хемінгуєм, із радянськими письменниками.

Виступаючи за єдність антифашистського фронту, відомий літературний критик комуніст Л. Штолл писав у 1934 р.: «Фашизм — породження темноти та жорстокості — не терпить дійсно освічених людей, не терпить справжніх художників та справжніх поетів. Ось чому вони змушені шукати союзу з робітничим класом, з революційним пролетарським рухом. Допоможемо ж цьому союзові. Не будемо відкидати літераторів та поетів, книги та збірники яких фашисти збираються кинути у вогнища...» [2, с. 30].

Постать Ярослава Крадохвіла (1885—1945) — письменника-демократа, який на власному досвіді переконався у жорстокості світової війни, — одна з найвизначніших в антифашистському русі опору. Творчість письменника (а вона якраз припадає на 20—30-ті роки) стала яскравою сторінкою в усій антифашистській чехословацькій літературі.

Слід зауважити, що, розглядаючи етапи в антифашистській діяльності Крадохвіла, ми маємо на увазі періодизацію боротьби чеської літератури проти фашизму, визначену чеським літературознавцем М. Благінкою: чотири етапи в загальному антифашистському розвитку чеської літератури. Перший — 20-ті роки, етап «контактів та міркувань про фашизм»; другий — 30-ті роки — період відкритої боротьби чеської літератури проти фашизму, згуртування прогресивних сил та позитивного розвитку багатьох письменників; третій — кінець 30-х—початок 40-х років — боротьба, що набуває різноманітних форм в умовах гноблення і терору; четвертий — період поразки гітлеризму, поширення ідей фашизму у світі [3, с. 500].

Антифашистська діяльність і творчість Крадохвіла в світлі цієї періодизації постає в своєму історичному розвитку. Письменник-демократ від суто споглядальних вражень переходить до активної антифашистської боротьби, яка зближує його з комуністами, до боротьби, яка обірвалася із його життям у концентраційному таборі.

Взимку 1915 р. Крадохвіл потрапив на російський фронт. Саме в цей час формуються пацифістські погляди письменника. Крадохвіл писав з фронту родичам: «В усій Австрії немає жодної людини, яка б уже сьогодні не хотіла миру...» (Кореспонденція Я. Крадохвіла з фронту зберігається в Літературному архіві Інституту світової та чеської літератури в Празі, в особистому архіві письменника. — *О. М.*). Яскравим свідченням антивоєнних настроїв письменника є «Щоденник з фронту», в якому, зокрема, читаємо: «Не хочеться мені навіть писати — якась загальна слабкість. Апатія до всього. Лише одне бажання кричить та стогне на дні серця. Мир — мир — мир — мир...» [7, с. 146].

Жовтнева революція, свідком якої був Крадохвіл, зароджує надії письменника на те, що її «майбутня перемога означає довгий відпочинок і мир, які почалися сьогодні» [7, с. 173].

Однак сподіванням письменника не судилося здійснитися. В Європі піднімає голову фашизм. Найбільш реакційна частина

чеської буржуазії підтримує Муссоліні та Гітлера. Зрадник чеського народу, авантюрист Р. Гайда готує у Чехословаччині фашистський путч. Кратохвіл у книзі «Шлях революції» (1922 р.), а потім у брошурі «Ім'ям революції?» (1928 р.) показав чеському народові справжнє обличчя зрадника.

На початку 30-х років антифашистська боротьба вступає у нову фазу. Людство намагається дати відсіч ідеям нацизму. Розгортається антивоєнна, антифашистська боротьба і в Чехословаччині. У перших рядах антифашистів і Я. Кратохвіл. Він бере участь у антивоєнній демонстрації 26 серпня 1932 р. в Празі [11], виступає із закликом про спільну антифашистську боротьбу робітників та інтелігенції [9], закликає підтримати всевітню конференцію по роззброєнню [10], стає співавтором збірника «Антологія митців-антифашистів» [14], організовує разом із З. Неєдли, І. Секаніною та іншими прогресивними діячами підготовчий комітет допомоги демократичній Іспанії [8], виступає за ліквідацію концтаборів та амністію політ'язнів у Німеччині [15]. Вершиною антифашистської діяльності Я. Кратохвіла на цьому етапі є його публіцистична книга «Барселона — Валенсія — Мадрид» [6, с. 149—230]. Ця книга — результат участі письменника у II Міжнародному конгресі письменників 4—17 липня 1937 р., який проходив спочатку у Валенсії, потім у Мадриді, Барселоні і закінчився у Парижі. Я. Кратохвіл разом із Л. Новомеським та Е. Е. Кішем входив до складу чехословацької делегації. На конгресі Кратохвіл не обмежився лише участю у засіданнях, він відвідав іспанські міста та села, виїжджав безпосередньо на фронт і з побаченим ознайомив читача у своїй пристрасній книзі.

«Барселона—Валенсія—Мадрид» складається із вступу, двох своєрідних частин і заключення. Перша частина містить шість репортажів про Іспанію 1937 р., друга — оригінальний звіт про конгрес письменників. Один з репортажів — «Ось Іспанія» — змальовує загальну картину життя в Іспанії, народ якої веде війну з фашизмом. Письменник показує картину, «де генерали повстали проти власного уряду, ведуть війну проти власного народу, вогнем і мечем спустошують власну батьківщину» [6, с. 153]. Репортаж «Валенсія—Мадрид—Барселона» знайомить нас із життям трьох республіканських міст, з усіма їх політичними та побутовими протиріччями. Найцікавіші та найбільш яскраво написані репортажі — «Іспанський фронт», «Народний фронт на іспанській сцені з міжнародними кулісами», «Армія та війна», «Іспанія на відстані».

У них Кратохвіл не просто фіксує побачене, а порушує питання, аналізує, шукає вирішення проблем, які постали перед ним. Репортажі Кратохвіла можна назвати яскравим документом епохи, полум'яним закликом до боротьби з фашизмом. Він достовірно передає дух конгресу письменників-антифашистів, характеризує складну політичну ситуацію, що склалася внаслідок міжпартійного керівництва в республіканській Іспанії, описує зустрічі в XV Міжнародній бригаді, підходить до подій в Іспанії як справжній патріот-інтернаціоналіст, висловлюючи думку, що «не буде на сві-

ті ані миру, ані свободи, поки буде на світі цей фашизм» [6, с. 164].

У другій частині книги Кратохвіл, з притаманною йому властивістю виділяти найголовніше, передає квінтесенцію виступів Р. Роллана, М. Нексе, Л. Арагона, Е. Кіша, О. Толстого, А. Барго, Л. Стоянова, Н. Гільєна, І. Еренбурга, П. Неруди, В. Вишневського, Г. Манна, Б. Брехта, Л. Фейхтвангера, К. Белева та ін. У виступі на конгресі (а Кратохвілові було доручено виступати від імені всіх письменників Чехословаччини) він застерігає, що «фашизм готує моїй країні таку саму долю, яку він приготував вільній Іспанії» [6, с. 235]. Кратохвіл передбачав недалеке майбутнє: «Фашизм ще може силою своїх досконалих вбивчих знарядь залити кров'ю та поневолити частину тієї чи іншої країни. Але свою битву за поневолення усіх країн світу, за підкорення людського духу своїй антинародній та нелюдській цивілізації він програв уже в цьому році» [6, с. 226].

У кінці книги письменник доходить висновку: «Я повернувся додому з Іспанії, що бореться, з глибокою вірою в народну (тут і далі виділено Кратохвілом. — О. М.), людяну, наднаціональну солідарність, солідарність в нещасті і в солідарність проти злочину. Я повернувся з твердим переконанням, що якщо коли-небудь виникне спільність народів, дійсно всесвітня спільність народів, то вона виникне лише з цієї людської солідарності народів, з солідарності міжнародного колективного захисту від фашистських хижаків та піратів» [6, с. 226—227].

Гнівний антифашистський заклик — книга «Барселона—Валенсія—Мадрид» — одразу після виходу в світ у 1937 р. зайняла гідне місце в арсеналі чеської антифашистської літератури поруч із творами К. Чапека та В. Ванчури, репортажами Ю. Фучіка, Е. Кіша, Г. Вчелічки та ін. Книгу Кратохвіла захоплено зустріла комуністична та демократична преса Чехословаччини. Відгуки на неї з'явилися в газетах «Руде право» та «Делніцка освета» [4], на сторінках фучіківської «Творби» вітала книгу М. Пуйманова [13].

Для Я. Кратохвіла все найпередовіше в світі, «нова вісь» приходять з Радянського Союзу. Письменник у комуністах вбачає «головних героїв оборонних боїв народного фронту» [6, с. 173—175], хоч сам він і не комуніст. В анкеті прогресивного журналу «У Блок» — «Чим для антифашистського митця та письменника є СРСР?» Кратохвіл відповідає: «СРСР є символом та твердинею справжньої єдності., єдності людського суспільства., ідеологією якого є людяність. Ось чим є сьогодні СРСР ...Він є джерелом письменницької віри в правду антифашистської боротьби, в безтеречну перемогу цієї правди» [5, с. 319].

Ставлення до Радянського Союзу, зв'язок з Комуністичною партією Чехословаччини — ось два джерела, які надихали письменника в його антифашистській діяльності. Про Кратохвіла і його соратників говорить у статті «Наш письменник та партія» народний художник ЧССР Й. Рибак, який, зокрема, зазначив, що «партія виховувала з митців палких інтернаціоналістів та вчила їх ненавидіти фашизм у всіх його формах, так само, як і бути вірними

друзьями першої пролетарської революції... Тільки на такому ґрунті міг вирости могутній антифашистський рух опору, який з'єднав нас з прогресивними культурними діячами всього світу і який під час окупації був основою широкої підпільної боротьби» [12, с. 16].

Після окупації Чехословаччини фашистами Я. Кратохвіл не склав зброї. Він, хоч і відходить від активної літературної творчості, рішуче включається у підпільну боротьбу з фашизмом. Під «ширмою» редактора видавництва «Чін» Кратохвіл здійснює зв'язок між московським та лондонським центрами боротьби проти фашистів у Чехословаччині. Факти підпільної діяльності Кратохвіла висвітлювалися у працях Р. Пінца, Р. Питліка та Р. Кузнецової.

Кратохвіл не дожив до перемоги над фашистською Німеччиною. В лютому 1945 р. його заарештувало гестапо. Життя письменника обірвалось у концентраційному таборі Терезін за кілька тижнів до визволення Чехословаччини Радянською Армією.

Збулось майбутнє, в яке вірив Кратохвіл. Ця віра була визначальною для нової прогресивної чеської літератури 20–30-х років, літератури соціалістичного реалізму. Як писав відомий чехословацький літературознавець В. Рзоунок, ця «література стала відданим учасником народної боротьби за волю. Ця боротьба виражалася не тільки в закликах, подібних маніфестові 1917 р., але і в нелегальній діяльності та творчості, які все більше зверталися у завтра. Коли це завтра прийшло, її голос став голосом нового світу» [1, с. 273]. Так, народи соціалістичної Чехословаччини чувають сьогодні голос Я. Кратохвіла.

Список літератури: 1. *Рзоунок В.* Чешская литература в борьбе против фашизма. — У кн.: Литература и время. Литературно-художественная критика в СССР. М., 1977, с. 263–273. 2. *Штолл Л.* Задача привлечения союзников и литературные споры. — У кн.: *Штолл Л.* Избранные статьи и эссе. М., 1977, с. 28–31. 3. *Blahynka M.* Česká literatura v zápasе proti fašismu. — Česká literatura, 1981, č. 6, s. 500–507. 4. Jaroslav Kratochvíl o Španělsku (Sloupek). — Rudé právo, 1937, 14. srpna. 5. *Kratochvíl J.* Cím je protifašistickému umělci a spisovateli SSSR. — U Blok, 1937, sv. 4, s. 319. 6. *Kratochvíl J.* Nebys jsem pouhým divákem. Praha, 1966. 7. *Kratochvíl J.* Setba. Praha, 1965. 8. Na pomoc Španělsku (Zpráva). — Rudé právo, 1936, 22. října. 9. Nejvýznamnější intelektuálové po boku dělnictva pro jednotný protifašistický boj. — Rudé právo, 1932, 14. května. 10. Občané (Provolání). — PONDĚLNÍ listy, 1932, 31. ledna. 11. Protiválečný projev rozehnán policií. — Rudé právo, 1932, 28. srpna. 12. *Rybák J.* Náš spisovatel a strana. — In: Strana a literatura. Sborník k šedesátému výročí Komunistické strany Československa. Praha, 1981, s. 13–18. 13. *Tvorba*, 1937, s. 781–782. 14. *Urban F.* Mistři české kultury proti fašismu. — RZ, 1936, 6. března. 15. Výzva Unie pro právo a svobodu. Rozpustit koncentrační tábory, amnestii. — Rudé právo, 1936, 26. února.

Краткое содержание

Рассматриваются основные этапы антифашистской деятельности чешского писателя-демократа Я. Кратохвила (1885–1945). Прослеживается путь писателя от первых антифашистских выступлений до активной подпольной борьбы в оккупированной Праге. Особое внимание уделяется наиболее яркому антифашистскому произведению Кратохвила — публицистической книге «Барселона — Валенсия — Мадрид».

Стаття надійшла до редакції 10 березня 1983 р.

Ю. В. ПОТОЛКОВ, доц.,
Брестський педінститут

В. В. МАЯКОВСЬКИЙ ТА «КВАДРИГА»

Світогляд польської літературної групи «Квадрига» (1927—1933), в якій згуртувалися варшавські поети кінця 20-х років, дуже суперечливий. Висновки дослідників щодо творчості «Квадриги» однозначні: «Група, яка зв'язувала поетів одмінних суспільно-філософських переконань і естетичних прихильностей, не мала визначеної ідейно-художньої програми» [2, с. 215].

Журнал, який видавали квадриганти (так іменували себе поети групи) називався «Квадрига». Революційним він не був, але багато хто з квадригантів декларували свою ідейну солідарність із пролетарським рухом.

Зв'язки поетів-квадригантів із творчістю В. Маяковського досі не були об'єктом наукового дослідження.

Квадриганти походили з бідних — найчастіше з пролетарських та селянських родин. Духовними наставниками молодих поетів були такі палкі прихильники В. Маяковського, перекладачі його творів, як Ю. Тувім та В. Броневський. Поети «Квадриги» уважно вивчали досвід інших літературних груп того часу — «Скамандру», «Авангарду», «Трьох залпів», футуристів, які самі багато чому вчилися у російського революційного майстра слова.

Важливою деталлю літературного життя тогочасної Польщі була своєрідна «обстановка Маяковського». Сутність її — в інтенсивності потягу прогресивної суспільності Польщі до творчості російського пролетарського митця. З 1919 по 1930 рік було створено сорок чотири польських та сім західноукраїнських перекладів його творів. Слово В. Маяковського звучало на сценах робітничих театрів, на мітингах трудящих Польщі, Західної України, Західної Білорусії. Жодна значна дискусія в польській літературі того часу не обходилася без осмислювання художніх принципів В. Маяковського.

Аналіз творів квадригантів доводить, що поети групи вчилися у великого радянського митця. У газеті «Głos Młodzieży Robotniczej» за 1927 р., № 4 з'явився адресований до робітничої молоді вірш В. Слободника «Na zlot!». Для ранніх творів цього поета характерна класична версифікація, однак цей вірш містить рядки, які практично повторюють незвичні ритмічні форми твору В. Маяковського «Наш марш»:

Маяковський:

...Сердце, бей бой! ... [1, т. 1, с. 170].

Слободник:

... Zwalcie posępnych mar mur ...
... Wszelkie przeszkody bić wam ...

«Бей бой» та «таг муг» однаково штучно звучать і в російській, і в польській мовах. Пряму парафразу фрагмента поеми В. Мая-

ковського «150 000 000» становить уривок з вірша В. Слободника «Похід» (125).

Маяковський:

Мы пришли, миллионы,
Миллионы трудящихся,
Миллионы работающих и служащих

[1, т. 1, с. 324].

Слободник:

To my! To my! To my!
Milion milionów murarzy,
Milion milionów stolarzy, ... [3, с. 437].

Приклади використання квадригантами віршових форм В. Маяковського зустрічаються досить часто. Із наведених прикладів впливає цікавий висновок: квадриганти хоч і використовували поетичний досвід російського пролетарського митця, але не йшли далі епігонського повторення його формальних знахідок. Проте таке категоричне судження, здається, суперечить самому характеру «Квадриги»: літературний шлях групи проходив під знаком може не завжди послідовного, але прогресивного в своїй основі ідейно-естетичного пошуку. В русі цього пошуку наведені вище факти починають осмислюватися інакше. Так, у вірші «Na zlot!» В. Слободник справді стилізує деякі образи «під Маяковського». Однак важко відповісти на питання: з яких причин повстало таке художнє вирішення? Виявляється, моральна позиція ліричного героя в цьому творі польського поета близька до життєвих принципів людини в радянській ліриці В. Маяковського. В. Слободник прагне пробудити в юнацтва почування творчих сил, відстоює оптимістичний погляд на майбутнє. Утвердження оптимізму було актуальним у кінці 20-х років, коли песимістичні настрої часто побутували в польському молодіжному середовищі. Спроба В. Слободника відгукнутись на конкретні явища сучасності також споріднювала його з поетичними позиціями російського поета, отже, формальні повторення не становили істотної близькості вірша «Na zlot!» і поезій В. Маяковського. Вони лише сигналізували про наявність близькості більш глибокої. В. Слободник зважився тут на зображення (хоч і досить абстрактне) революційної ідеї.

Про те, що літературне навчання квадригантів у В. Маяковського стало важливою частиною ранньої творчості В. Слободника, свідчить і той факт, що власне В. Слободник у 1927 р. виступає з перекладами двох творів В. Маяковського: «А вы могли бы?» та «Кое-что по поводу дирижера». Показовий вибір віршів для перекладу: в кожному з них показано конфлікт духовно багатой, прогресивної людини з буржуазним міщанством. Переклади ці не стоять окремо в творчості В. Слободника, вони логічно збігаються з настроями його тогочасного гуманістичного пошуку.

У першому міжвоєнному десятиріччі молодий В. Слободник ще тільки шукає свого шляху у мистецтві. З прикрістю він признаєть-

ся: «... бунтарство та покора не один раз протистоять в моїй поезії як два вороги» [5, с. 6].

Характерний у цьому плані вірш В. Себили «Ogłoszenie» (збірка «Pieśni szczurów», 1930 р.), в якому поет звертається до відомого «бродячого» сюжету про щуролова, який, граючи на флейті, виводить за собою з міста всіх щурів. Звернення до традиційного сюжету для Себили не ціль, а засіб. Звична розповідь тут — лише фон, на якому більш виразно помітні новаторські риси твору. Незвичайний для романтичної традиції вже сам його заголовок. Починається «Ogłoszenie» в публіцистичній формі, зверненням до масового читача: «Obywatele!». Відразу ж після цього рядка поет в агітаційному стилі розкриває суть розвінчуваного зла:

Szczurów na świecie za wiele.
W biały dzień wylazą ze śmietników
I ośmielają się swój pisk
Podnosić do godności człowieczego krzyku.
Zamknąc im pyck! [4, с. 558].

Останній рядок наведеного фрагмента — рішучий наказ, висловлений не в романтично-пафосному, а в просторічному, навіть у жаргонному стилі. Причини такої рішучості стають зрозумілими, коли поет пояснює, яких «щурів» він має на увазі:

Wszędzie szczury.
Ubrały się w mundury,
Sutany i fraki,
A i w purpurze chodzi jaki taki [4, с. 558].

Інтонція прямого звернення до мас, відкрите осудження соціального зла, орієнтування на сучасність, свідоме «зниження» лексики, енергійність ліричного героя, використання форми документа — все це свідчить про близькість вірша В. Себили до форм поезії В. Маяковського, до постулатів футуристів та Лефа. Проте основну сутність такої близькості визначають не згадані вище деталі. «Зерно» її — в спільності гуманістичних позицій. Як і В. Маяковський, автор «Ogłoszenia» обвинувачує буржуазію в нелюдності. А це означає, що, перекликаючись з великим радянським поетом, Себила йде наперед не за футуристом, не за лефовцем, а за митцем-гуманістом. Однак, як і В. Слободник, В. Себила в 20-ті роки став по-справжньому революційним літератором, поетичним соратником В. Маяковського.

Ознайомлення квадригантив із творчістю російського поета дало їм змогу піднести силу заперечення старого світу на високий рівень. Про це свідчить, наприклад, розвиток ними одного з «криків» В. Маяковського — «Геть з вашою релігією!». В. Себила серед огидних гризунів показав «щурів у сутанах». Один із найталановитіших поетів групи — К. І. Галчинський зважився заперечувати навіть ідсю, яка годує церковників.

У поемі «Kopiec świata» (1929 р.) К. І. Галчинський продовжує викриття релігії. Він у сатиричному світлі показує церковників та святих; рядки про папу римського були зовсім викреслені цензу-

рою. «Koniec świata» — то своєрідний розвиток образу «кінця світу», показано в таких творах В. Маяковського, як «Мистерия-буфф», «150 000 000», «Потрясающие факты».

Правда, трактування «кінця світу» в кожного з поетів якісно відмінне. Для В. Маяковського це явище двоєдине: смерть старого світу і початок нової ери. К. І. Галчинського цікавить лише одна сторона образу, в трактуванні якої він, безсумнівно, близький В. Маяковському (образ місяця-апельсина, інші образи, створені в стилі футуризму: дерева танцюють мов «одноногі каліки», «мов дерева гремять телефони» тощо).

З одного боку, футуристична образність у поемі К. І. Галчинського допомагає посту злісно висміяти буржуа. «Апокаліптичне» порівняння в нього лише засіб виявлення реалістичного соціального образу. Тут близькість К. І. Галчинського до гуманізму В. Маяковського очевидна. З другого боку, іронізуючи не тільки над ворогами робітників, але й над самими робітниками, К. І. Галчинський губить історичну перспективу, через що образ «кінця світу» втрачає соціальну гостроту. У цій ситуації помітне тяжіння К. І. Галчинського до формалістично-безцільного використання образу, як у футуристів.

Л. Шенвальд першим із квадригантів відважився на зображення позитивного соціального ідеалу. Цей ідеал він втілює у вірші під знаменною назвою «Rewolucjonistka» (1929 р.). Молодий поет виходить тут на абсолютно нові для себе (та й для всіх квадригантів) горизонти. Образ революціонерки набирає багатогранних рис — осмислюється і як зображення конкретної учасниці боротьби, і як втілення всієї боротьби, загального процесу соціальної революції. Така обставина дає змогу Шенвальдові без шкоди для життєвої реальності почуття використати інтонацію одичного звеличення героїні:

O, Piękna!
O, Wielka!
O, Niezwyciężona! [6, с. 27].

Ці рядки перегукуються з віршем В. Маяковського «Ода революции»:

O, великая!
(...)
— O, четырежды славься, благословенная!
[1, т. 1, с. 171—172].

Вслід за В. Маяковським Л. Шенвальд осмислює тему революції як один з найважливіших предметів сучасного мистецтва. Якщо К. І. Галчинський, навчаючись у російського поета, звернувся до романтичного образу «потопу», «стихії», «кінця світу» для створення реалістичного (хоч і умовного) сюжету і виступав як критичний реаліст, то Л. Шенвальда автор «Льового марша» приводить вже до елементів соціалістичного реалізму. Саме завдання зображення майбутніх доріг суспільства наштовхнули поета на створення у вірші ще одного образу: сина революціонерки,

Исследуется творчество квадригантов 20-х годов: В. Слободника, Л. Шенвальда, В. Себиля, К. И. Галчинского. Доказывается объективно-исторический характер интереса поэтов «Квадриги» к творчеству В. Маяковского.

Стаття надійшла до редколегії 20 січня 1983 р.

Г. Л. РУБАНОВА, ст. викл.,
Львівський університет

У ПОШУКАХ ІСТИНИ ПРО ЛЮДИНУ ТА СУСПІЛЬСТВО (Зофія Налковська)

Зофія Налковська — відома письменниця і суспільний діяч, одна з найяскравіших індивідуальностей в польській культурі ХХ ст. — зробила вагомий внесок у розвиток польської літератури й утвердження в ній ідей гуманізму і демократії. Народилась вона 10 листопада 1884 р. у Варшаві. Школяркою захоплювалась поезією, писала і публікувала вірші, в 19 років створила свій перший роман. Розвитку творчих устремлень юної Налковської і формуванню її демократичного світогляду сприяла атмосфера отчого дому. Батько її, Вацлав Налковський, був відомим вченим-географом, педагогом, прогресивним суспільним діячем. Мати теж була педагогом, автором шкільних підручників. У Налковських часто бували видатні вчені, представники мистецтва, громадські і політичні діячі, серед них — письменники Адольф Дигасинський, Вацлав Берент, соціолог-марксист Людвіг Кшвицький, публіцист-революціонер Юліан Мархлевський.

Світлу пам'ять про батьківський дім Налковська пронесла через усе життя. За словами письменниці, їй вже з дитинства «було відомо, що... жінки повинні мати ті ж права, що і чоловіки, селянам потрібно говорити «пан», а люди всіх національностей і віросповідань рівні між собою... Власність вважалась річчю ситною, гроші, багатство чимсь підозрілим і просто недоречним» [1, т. 2, с. 752].

Після закінчення приватної школи Налковська, з огляду на матеріальні обставини, не змогла завершити свою освіту. Але вона завжди поповнювала свої знання, вивчала філософію, історію, соціологію. Володіючи іноземними мовами, багато читала, добре знала польську і світову літературу.

Налковська прийшла в літературу в період «Молодої Польщі» — напряму в польському мистецтві кінця ХІХ—початку ХХ ст., у рамках якого велась боротьба між модерністськими і реалістичними ідейно-естетичними програмами. Формування художнього сприйняття молоді Налковської ускладнювалось впливом модернізму. Тому в художньому методі письменниці, в її літературній творчості (загалом реалістичного характеру) ще довго був поміт-

ним младопольський вплив, що проявилось у підвищеній зацікавленості таємницями психології, інтуїції, ірраціональним.

Початок творчої діяльності Налковської збігається із активізацією руху за емансипацію жінок у багатьох країнах. У Польщі цей рух став однією із форм боротьби за суспільну демократизацію і знайшов широке відображення в громадській думці і культурі. Налковська, яку дуже цікавлять ці проблеми, з 1904 по 1914 рр. створює ряд книг (романи «Князь», «Ровесниці», «Нарциза», «Змії та троянди», збірники оповідань «Котик, або Білі тюльпани», «Люстра»), у яких відбилися її уявлення про сучасну жінку. Героїні Налковської не подібні до емансипанток Е. Ожешко, М. Конопницької, С. Жеромського, які прагнули соціальної рівності. Налковська проповідує рівність у морально-етичному плані, її героїні борються за права на інтелектуальну свободу і свободу почуттів. У своїх творах вона створює образ гордої і незалежної жінки, яка бунтує проти умовностей світу, пишається своєю ерудицією, витонченістю, красою. Однак мрійливість та індивідуалізм прирікають її на душевну самотність і відчай.

З часом тема кохання та підвищений інтерес до власного «я» перестають бути основними темами її творів. Поступово розширюється соціально-історичний фон, посилюється зв'язок героїв з оточуючим світом, поглиблюються соціально-психологічні вмотивування їх характерів, вчинків. Так, уже в романі «Князь» (1907 р.) Налковська торкається подій революції 1905 р., намагається показати життя варшавського пролетаріату. Тема революції появляється і в інших її творах, наприклад, у романах «Ровесниці», «Нарциза». Слід зазначити, що вже в ранніх творах Налковська ставить питання про моральну відповідальність людини перед суспільством та перед собою, що стане кардинальною темою її творчості зрілої пори.

Перша світова війна змусила багатьох письменників світу, в їх числі й Налковську, переглянути свої соціально-політичні, філософські погляди. «У своїх книгах я писала про кохання і думала, що кожний має на нього право. Я писала також про мистецтво і красу філософського мислення... Все змінилось, коли вибухнула війна. Світ перевернувся до основи. Я побачила тоді, що таке людське життя, що таке інша людина, що таке люди. Я побачила мало відоме мені в той час — чуже страждання. Нова серія моїх книг — ніби їх писав хтось інший», — згадувала вона пізніше в статті «Про себе» (1929 р.).

Спостереження і роздуми воєнних років знайшли відображення в «Щоденниках» письменниці та в прозі (збірці оповідань «Тайни крові», 1917 р.; в романі «Граф Еміль», 1918 р.). У війні вона бачить не тільки фатальне явище (така точка зору частини тогочасної інтелігенції), але й наслідок соціальних протиріч, соціальної несправедливості і гніту. Приблизно в цей час Налковська позбавляється від надмірностей младопольського стилю (підвищена емоціональність і ліризм, символіка, перевантаження мови пишними метафорами, нахил до вживання слів «барочної», «ювелірної» лексики та ін.). Вона все більше тяжіє до реалістичного («аутен-

тичного») відтворення дійсності, поєднуючи зацікавлення до психології людини з розкриттям соціально-політичних проблем.

У наступні десятиріччя Налковська створює найкращі свої романи, повісті, п'єси («Роман Терези Геннерт», «Дім над лугами», «Недобре кохання», «Дім жінок», «Межа», «Нетерпеливі» та ін.), які приносять їй визнання у Польщі і в деяких зарубіжних країнах. Книги Налковської мають значну історико-пізнавальну цінність, особливо — цикл романів про міжвоєнну Польщу («Роман Терези Геннерт», «Межа», «Вузли життя»). Критично ставлячись до правлячих кіл буржуазно-поміщицької Польщі, Налковська засуджує реакційну диктатуру Пілсудського, викриває антинародний курс «санациї», торкається питань соціальної нерівності, критикує буржуазне законодавство та шовіністичну політику щодо населення польського походження.

Завдяки перемозі Жовтневої революції в Росії Польща здобула у 1918 р. незалежність. Але вже на початку 20-х років виходять твори, в яких неприховано звучить тривога, розчарування, незадоволення встановленим в країні буржуазно-поміщицьким ладом. Насамперед це роман С. Жеромського «Напровесні», в якому він прощається з давньою мрією про щасливу Польщу (1925 р.); тема розчарування домінує в романі А. Струга «Покоління Марека Свіди». Але більш достовірно-історичну картину післявоєнної польської дійсності створює саме Налковська в «Романі Терези Геннерт», (1922 р.). Вона зуміла реалістично відтворити складну суспільну атмосферу перших років незалежності з її гострими соціальними конфліктами, економічними та політичними кризами. Письменниця аналізує глибокі зміни у свідомості сучасників. Виношувана десятиліттями мрія про вільну і передову Польщу швидко розвіювалася під тиском реальних фактів. В країні верховодять комерсанти та фінансові ділки, подібні до Геннерта, діяльність якого позбавлена будь-якого патріотизму, головне для нього — гроші, нажива. У коловорот спекуляцій, темних фінансових угод і просто крадіжок втягнуті не тільки буржуазні елементи, а й представники шляхти, аристократії, армії.

У творі Налковської знайшли відображення реваншистські настрої польської воячини, готовність її до нових мілітаристських авантур. Не випадково «Роман Терези Геннерт» вважається своєрідним передбаченням подій реакційного державного перевороту в травні 1926 р., вчиненого Пілсудським за допомогою «полковників». Письменниця звертала увагу на те, що відсутність високих суспільних ідеалів веде до морального розкладу: офіцери пиячать, спекулюють, заводять сумнівні романи, здійснюють кримінальні злочини і садистські вбивства.

Весь роман просякнутий критикою польських порядків, що передається автором у різних оцінках, узагальненнях суспільно-політичного змісту. «Тепер вже перестали говорити про визволення народів... І це — Польща, яка стільки років борсалася в кайданах неволі... а тепер сама... Значить, он яка ця незалежність... Тут у тюрмах сидять ув'язнені люди — лише за те, що визнають найвищі, найблагодійніші ідеї... і ніхто не протестує, і всі мов-

чать!», — такий загальний висновок її мислячих героїв [1, т. 1, с. 180—181].

Висміюється в романі й удаваний патріотизм певної частини суспільства, яка демонструє свої національні почуття навіть у ресторанных меню. «Все свідчить про те, що ми — народ патріотів, — іронізує один із персонажів. Скільки почуття національної відрубності: зрази по-польськи, курчата по-польськи, раки по-польськи» [1, т. 1, с. 205]. Налковська підкреслює, що треба з повагою відноситись до всіх народів; підвищений інтерес «до себе» — прямий шлях до шовінізму. Ця тема отримує ще більш глибоке висвітлення в інших романах циклу про міжвоєнну Польщу, а також у повісті «Choucas» (1927 р.), де Налковська ще раз підтвердить свою позицію інтернаціональної солідарності та засудження будь-яких проявів колоніалізму і расизму.

У 1935 р. виходить художньо найдосконаліший твір Налковської «Межа». Написаний він у період загального революційного піднесення в Європі. Успіхи Радянської держави, з одного боку, економічна криза капіталізму, загроза фашизму і війни — з другого, викликають громадську і політичну активність усіх прогресивних сил. Антифашизм, гуманізм, захист культури — ось ідеї, які об'єднують передову інтелігенцію. В Польщі прогресивні сили очолила Комуністична партія, яка закликала до створення єдиного Народного фронту в країні. В 30-х роках Налковська зблизилась із передовою громадськістю. Вона входить у письменницьку групу «Передмістя», члени якої присвячують свою творчість простій людині — реміснику, служниці, наймиту; разом з революційними діячами — письменниками В. Василевською, В. Броневським, Л. Кручковським співпрацює в лівій пресі.

Зближення інтелігенції з трудящими сприяло розвитку реалістичного роману. В центрі багатьох творів знаходиться доля інтелігенції, її ідейно-моральна відповідальність за те, що відбувається у світі. У романі «Межа» (1935 р.) Налковська показала крах ілюзій тієї частини польської інтелігенції, яка надіялась зберегти незалежність поглядів та моральні ідеали в умовах буржуазного ладу.

Майстерно володіючи методом психологічного аналізу, Налковська доводить, що особиста трагедія її героїв зумовлена головним чином соціальними обставинами. Їй вдалося передати всі відтінки духовного переродження, спершу малопомітну моральну деградацію молодого інтелігента, якого поступово отрує буржуазна ідеологія. Син збіднілої шляхетської родини Зембевич мріяв про «нову організацію» суспільного життя, де б не було місця ні паразитизмові багатіїв, ні приниженому існуванню бідних. Але в атмосфері соціальної нерівності і контрастів він не зміг втриматись на висоті ідеалів своєї молодості. Бажання за всяку ціну зробити кар'єру, вибитися «в верхи» веде до морального відступництва в особистому житті й у громадській діяльності. Зембевич стає вірним прислужником поміщицької верхівки та реакційних політиканів, разом з ними винним у розстрілі демонстрації безробітних.

Концентруючи увагу на причинах ідейно-морального переродження головних героїв роману, Налковська доходить висновку про соціально-історичну обумовленість людської особи. «Людина така, як про неї думають інші, а не як вона сама думає про себе, людина така, як те місце, що його вона займає» [1, т. 2, с. 219]. Кожний відповідає за свої вчинки не тільки перед собою, а й перед іншими, підкреслює письменниця.

В роки другої світової війни Налковська розділила страждання польського народу. Рятуючись від німецьких бомбардувань, вона залишила на деякий час столицю, але емігрувати на захід рішуче відмовилась. 1 жовтня 1939 р. Налковська писала в «Щоденниках»: «Я щаслива.., що не поділяю з усіма тих привілеїв безпеки і ганьби. Я там, де повинна бути — поруч з матір'ю, близько дому, якого мабуть вже немає, розділяючи усю долю Варшави» [3, с. 69]. Дійсно, роки німецької окупації Налковська в основному провела в столиці, потрапляючи разом з іншими варшав'янами під загрозу облав, арештів, страти. Незважаючи на небезпеку, вона збирає навколо себе творчу інтелігенцію, пише роман, налагоджує зв'язки з антифашистським підпіллям.

Друга світова війна породила в Польщі літературу, яка не тільки відбила воєнні події і трагізм фашистської окупації, а й намагалася виявити причини нежиттєздатності «Другої Речі Посполитої». Почесне місце в цій літературі займає політичний роман Налковської «Вузли життя», завершений у 1954 р. Фабульний час роману вимірюється кількома місяцями (кінець січня — початок жовтня 1939 р.), але завдяки ретроспекції в орбіту оповіді вводяться події і факти майже півстолітньої давності, що надає творові епічної широти. Подібна структура роману зумовлена головним авторським завданням — критичним аналізом сучасності за допомогою минулого.

Налковська намагається визначити політичний курс міжвоєнної Польщі, охарактеризувати урядову еліту, зокрема тих, хто здійснював «санаційний» режим. Оцінюючи діяльність Пілсудського та його прихильників з позиції вже розгромленої Польщі, вона показує їх нездатними і недостойними керувати країною. Це шовіністи, ідейні, моральні каліки, які покійно виконують накази «пана маршалка», дбають про свою кар'єру чи матеріальну вигоду.

Остання третина роману присвячена початку другої світової війни. Створена достовірна картина всенародного лиха, безладного відступу армії, яку кинуло її командування. Однак Налковська не обмежується описом розгрому Польщі, вона показує, як уже тоді починається згуртування сил Опору. Письменниця хотіла довести, що визволення країни від фашистів та відродження її можливе тільки силами самого народу і з дружньою допомогою Радянського Союзу.

Установлення народно-демократичного ладу в Польщі Налковська сприйняла як історичну закономірність. «Я не була здивована перетвореннями, які сталися після війни. Я знала, що настане час, коли для всіх будуть відкриті однакові можливості

соціального розвитку. Я знала про це з самого початку», — відповідала вона на анкету «Письменник та 10 років Народної Польщі» [2, с. 498]. Останнє десятиліття в її житті було періодом багатогранної і натхненної діяльності. Налковська — депутат сейму, член Комітету захисту миру і Ліги боротьби з расизмом, голова товариства польсько-французької дружби; вона бере участь у роботі міжнародної комісії по розслідуванню гітлерівських злочинів у Польщі. Страждання народу (за роки війни країна втратила майже чверть громадян), страшна доля в'язнів гестапо і таборів смерті вразили письменницю. Жертвам фашизму присвячена її книга «Медальйони» (1946 р.), один із найтрагічніших документів епохи. Написана від імені людей, яких гітлерівці не встигли знищити в таборах, книга стала пересторогою і закликом до всіх людей планети — об'єднати свої зусилля у боротьбі за мир, проти загрози нової війни.

В останні роки життя Налковська створює серію нарисів «Мої шляхи», відобразивши в них найбільш яскраві й значні враження від післявоєнних поїздок по країні і за кордоном. Книгу спогадів про батька «Відновлення життя» вона не встигла закінчити. 17 грудня 1954 р. Зофії Налковської не стало.

Посмертно видані «Щоденники воєнних років» (1970 р.) були сприйняті польською громадськістю як документ великої ідейно-історичної та естетичної ваги. Суворі фактографія окупації (голод, морок, облави і розстріли на вулицях Варшави) перемежовується в ньому з роздумами про епоху, літературну творчість, а, головне, про співвітчизників, долю яких вона поділяла. Налковська завжди залишалася людиною високих гуманістичних принципів, письменником-мислителем, жінкою, яка уміла берегти світлі прояви життя.

Перевидання книг Зофії Налковської, дослідження літературознавців, спогади друзів, учнів про неї — свідчення вдячності письменниці, яка завжди була на передньому краї польської літератури, відбиваючи у своїх творах найскладніші прикмети сучасності.

Список літератури: 1. *Nalkowska Z. Pisma wybrane.* — Warszawa, 1956, t. 1—2. 2. *Nalkowska Z. Widzenie bliskie i dalekie (szkice, artykuly literackie, wspomnienia, wywiady).* Warszawa, Czytelnik, 1957. 3. *Nalkowska Z. Dzieniki czasu wojny.* Warszawa, Czytelnik, 1970.

Краткое содержание

Мастер психологического анализа Зофья Налковская (1884—1954) освещала в своих произведениях важные социально-политические проблемы польской действительности XX ст. Ее цикл романов о межвоенной Польше («Роман Терезы Геннерт», «Граница», «Узлы жизни») имеет большое историко-познавательное значение. Как прозаик Налковская много сделала для развития польской реалистической литературы.

Стаття надійшла до редколегії 7 лютого 1983 р

Н. Х. КОПИСТЯНСЬКА, доц.,
Львівський університет

ЖАНРОВА СВОЕРІДНІСТЬ РОМАНУ Я. ГАШЕКА «ПРИГОДИ БРАВОГО ВОЯКА ШВЕЙКА»

Про Я. Гашека написано ряд монографій [2; 3; 5; 8; 9; 11], величезна кількість статей (див. бібліографію [12]). Однак жанр роману «Пригоди бравого вояка Швейка»* малодосліджений; побутують різні його визначення, зокрема реалістичний гротеск, сатирична епопея (І. А. Бернштейн), притча-парабола (В. І. Шевчук). Р. Питлік пише про неокресленість жанру твору, що дає змогу порівнювати його з історичним епосом [9, с. 47], називає його політичним романом [17, с. 32].

За широким охопленням історичних подій, показом того, як з окремих трагедій великої кількості людей складається трагедія цілих народів періоду першої світової війни, викриттям найрізноманітніших сторін суспільного життя цей твір є романом-епопеєю. Однак емоційна домінанта, визначена образом головного героя, надає йому особливого характеру, що дає підставу вважати твір *бурлескним романом-епопеєю*.

Даючи визначення епопеї, М. Гоголь відмічав, що в ній вибирається героєм завжди визначна особистість, причетна до багатьох подій і явищ, яка була в зв'язках, відносинах з великою кількістю людей. Епопея охоплює не окремі риси, а всю епоху, в яку жив і діяв герой, спосіб мислення, вірування і навіть знання, які здобуло людство в той час [7, с. 141—142]. У романі Гашека є всі ці риси епопеї, крім передумови: обрання героєм визначної особистості. Тому своєрідність даного роману-епопеї визначається передусім вибором і зображенням головного героя.

Швейк є своєрідним траверсі на образ ідеального, хороброго, вірнопідданого солдата імператорської армії, відданого своєму офіцерові денщика. Чому траверсі, а не антипод? Тому що в образі Швейка зберігаються і подаються в сатиричному переосмисленні певні риси такого ідеального вояки: дивовижна стійкість, витривалість, життєздатність, вірність офіцеру і прагнення йому догодити (згадаймо, наприклад, епізод з викраденням Швейком для Лукаша собаки у генерала, після чого і офіцер, і його денщик були відіслані на фронт), вияви вірнопідданства (які, що правда, сприймаються як безперечний доказ ідіотизму Швейка), поваги до вищих чинів (у невідповідних для цього умовах), а передусім готовність швидко і буквально виконувати всі накази начальства, що стає у творі головним засобом викриття безглуздя порядків у австрійській армії та самої вимоги бездумного послуху. Це змушує читача побачити невідповідність норм буржуазних відносин здоровому глузду, інтересам народу, а іноді й самих панівних кіл.

* Назва твору подається за: Ярослав Гашек. Пригоди бравого вояка Швейка. Переклад з чеської Степана Масляка. К.: Дніпро, 1966.

Травестійно зображені відносини між Швейком і надпоручником Лукашем. Страждальцем є не слуга (як у шахрайському романі, традиції якого відчутні у творі Гашека), а його пан. Кожен раз, коли «щезає» Швейк, Лукаш надіється позбутися свого «старанного» денщика, однак Швейк неодмінно повертається. К. Крейчі цікаво окреслив образи Лукаша і Швейка як варіацію традиційної в світовій літературі теми: лицаря і його зброєносця, героя і його вірного слуги [14, с. 379—386]. Під впливом конкретних суспільних обставин героїчний персонаж перетворюється в героїко-комічного, панегірик — у памфлет. Це своєрідне продовження того процесу демократизації літератури, давніх традицій бурлеску, що в європейських літературах веде початок від Ф. Берні, Буркьєлло, П. Скаррона.

Обставини, в яких діє персонаж, не комічні, навпаки, вони трагічні і в історично-суспільному плані, бо це війна, і в плані особистому, бо Швейку часто загрожують куля, військовий трибунал, повішення. Однак своїм сприйняттям ситуації, поведінкою в ній (протилежною нормальній людській реакції) Швейк перетворює трагічну ситуацію в комічну чи гротескную. Його простацька «наївність», «нерозуміння» загальноприйнятої соціальної умовності, в чому виявляється розвинений інстинкт самозбереження, змушують на все подивитись по-новому, викликають ефект, який Брехт назвав «очудненням». Завдяки цьому сатира не є, як в багатьох інших романах того часу, тільки одним із компонентів твору, вона підпорядковує собі все в романі, в основі її лежить оригінальне поєднання гумору різних відтінків — від легкого і безжурного до «чорного», гіркої сарказму, їдкої іронії і трагізму, створення широкого підтексту і викликання «надтексту» в свідомості читача. Як пише М. М. Бахтін, «пародійно-травестійна творчість вносить постійний коректив сміху в односторонню серйозність високого прямого слова, коректив реальності, яка завжди багатша, суттєвіша, а, головне, — *суперечливіша і різноманітніша*, ніж це може вмістити високий і прямиий жанр» [1, с. 421].

Твір Гашека побудований на внутрішній діалогічності й полемічності. Комічний і сатиричний ефект досягається всякого роду контрастними, алогічними, несподіваними зіставленнями, поєднанням несумісного, передусім патетичного і вульгарного, високого і буденного, що характерне для бурлескних творів. Заголовок твору суперечить образу героя, трагічна тема — характеру її розкриття, вираз обличчя Швейка — ситуації, в якій він опинився, завершення ситуації — її початку. Нерідко тон, інтонація, ремарка про те, як виголошена та чи інша фраза, є контрастною щодо її змісту: патетично говориться про дрібні, буденні речі, ввічливо висловлюється лайка, ніжно — грубі слова, байдуже або весело розповідаються історії про злочини і нещастя.

Гашек широко звертається до фольклорних сміхових традицій, до образу «дурника» Гонзи з чеських казок, до міського фольклору, імпровізації ярмаркових вистав, анекдоту, фарсу, фразки з їх гостросатиричним «пласбейським» засудженням всякого зла і невичерпним оптимізмом.

Зв'язок із традицією зображення блазня, «дурника» відчувається, зокрема, в протиставленні зовнішнього і внутрішнього часу та ритму героя. Зовнішній — авантюрний час (по Бахтіну) дуже насичений, зі швидким, уривчастим, мінливим ритмом. Зі Швейком постійно щось трапляється, відбуваються різкі зміни в його долі. У своєму зовнішньому часі він не вільний, не може управляти ним: Швейка мобілізують, кидають у в'язницю, відсилають у божевільню, беруть у денщики, відправляють на фронт... Єдине, що він може, — внутрішньо це піддатись, не злитися з історичним та зі своїм зовнішнім часом. І ця непіддатливість, а з нею — вперта протидія маленької людини, представника пригніченого народу, антинародній державній машині (за принципом «ви самі по собі, а я сам по собі») проявляється в збереженні незмінним свого внутрішнього часу, своєї душевної рівноваги. Внутрішньо Швейк незмінний: це самозбереженість, самототожність, характерна для героїв народних казок, народних масок. У Швейка завжди м'який, невинний, лагідний, скромний, віжний, теплий (у романі варіюються ці означення) погляд, об який розбивається лють його ворогів, спокійна, урівноважена мова людини, яка про всяк випадок знає безліч історій і викладає їх незалежно від того, з ким розмовляє і чи загрожує це їй потиличником, чи розстрілом. Гарячковому, нерівноваженому, напруженому ритму історичного часу, безглуздій суетності і суперечливості тих, що управляють світом, протиставляється незворушність Швейка, як протиставляється тимчасовому і неприродному стійке і тривале. Парадоксально, але саме цією позицією свого героя автор в кінці кінців підводить читача до глибоких філософських узагальнень про цінність людського життя, його основу і силу народу.

Травестійним є образ не тільки Швейка, а й багатьох інших персонажів, які створені за принципом пародії, дегероїзації, зниження портрета аж до карикатури. Поручник Дуб — втілення тупості і жорстокості, зі своєю знаменитою фразою: «Ви мене ще не знаєте, ви мене ще пізнаєте»; недоумкуватий, зловбий агент поліції Бретшнейдер, один із тих, що постійно слідкували за самим Гашеком (у романі письменник прирік його на страшний кінець: агента пожерли собаки, яких він купував у Швейка, щоб втертись до того в довір'я). Кадет Біглер з його пафосними вигуками і заголовками ненаписаних книжок — пародія на авторів романтизованих творів про війну, оспівуючих мілітаризм. Вахмістр, який заповнює численні анкети і старається дослівно виконувати недоречні інструкції, — пародія на ретельного служачу. Одна з найкolorитніших постатей в романі — фельдкурат Кац — розкривається за принципом пародії на військового священника. П'яниця, грубіян, розпусник — усе в нім суперечить рисам благочестивого пастора. Він одягає ризу навиворіт, підмінює загублену дароносицю призовим кубком, що його один поручник отримав за змагання з бігу, вигідно вмоштуючись у фіякрі, кладе ноги на похідний олтар. А його проповіді — блискучі зразки сатиричної пародії і бурлеску: «Мир оселиться в душах ваших, хулігани... у темній хмарі життя божий

усміх не втішить вашої скорботи, телепні» [4, с. 80]. Бурлескно характеризується слідчий, який постійно плував і губив документи до справ в'язнів, а тоді придумував нове обвинувачення і часто посилав людей на смерть або тримав у в'язниці за злочини, яких вони не скоїли.

У викликанні комічного ефекту, сміху над речами, які досі сприймалися «на віддалі», в серйозному, патетичному або трагічному освітленні, а тепер максимально наближені до читача і розвінчані, в новому, тверезому і в основі своїй, як правило, глибоко народному і безстрашному погляді на них — велике новаторство Гашека. Головна емоційна домінанта в романі незвична для творів про війну, вона викривальна і життєстверджуюча, причому одна і друга досягається сміхом.

Можна говорити про те, що Гашек спирається на традиції чеського побутового і гумористичного роману кінця XIX ст. Швейкміщани змальований з усією скрупульозністю, з використанням засобу саморозкриття, мовної характеристики, зображенням його звичок і смаків, умов його празького побуту, шахрайства в продажі собак, спритності, зосередженості на собі, тверезого і трохи скептичного погляду на речі. Але разом з тим це зовсім інший герой, ніж Броучек чи Конделік, не однозначний, «функціональний», тобто повністю підпорядкований загальній функції твору.

В побудові твору Гашек використовує традиції, які ведуть свій початок від шахрайського роману, від соціально-реалістичного з елементами бурлеску і пародії роману Сервантеса «Дон Кіхот», від сатиричного роману XVIII ст., такого, як «Жіль Блаз» Лесажа. Він, щоб охопити широке коло соціальних явищ, нанизує епізоди, пов'язуючи їх з образом головного героя, будуючи фабулу на авантюрно-пригодницькій основі. Швейк має справу з поліцією, військовими лікарями, суддями, священиками, солдатами, офіцерами, генералами, залізничниками, міщанами, урядовцями різних установ. Автор широко використовує також «підглядання» слуги, перед яким його пани не соромляться оголювати своє особисте, інтимне буття.

У романі Гашека широко змальоване життя періоду першої світової війни на великому просторі: Чехії, Словаччини, Галичини; згадуються події в Сербії, Італії. Картина подається не в плані створення гармонійної цілісності, а в плані сатиричного викриття дисгармонії, виявлення того, що насправді все це штучне, неприродне, недоречне поєднання несумісного, а не єдине, як штучною і тимчасовою уявляється авторові держава єдність Австро-Угорщини і всі капіталістичні порядки. Часова послідовність зберігається лише в стрижневій лінії життя Швейка, але вона весь час порушується, розбивається різнорідними вставленнями за принципом травестійно переосмислених асоціативних зв'язків, нарочито алогічно, створюючи неповторну атмосферу вільної від усяких словесних «табу» імпровізації, з несподіваними стрибками, алогічними переходами від однієї теми до іншої. А разом з тим в романі існує єдність: вона досягається гостро критичним поглядом автора на все, що він змальовує. Він сам був на фронті, у війсь-

кових шпиталях, не кращих від в'язниць, був у полоні; йому довелося чимало пережити, вистраждати і передумати. Він став комуністом, борцем-журналістом, комісаром у П'ятій червоній армії, а повернення на батьківщину в 1920 р., де — «знов раби рабами, знов пани панами», — гірко його розчарувало.

У зовнішньоологічних асоціаціях Швейка є своя логіка, що випливає з антимонархічних, демократичних поглядів простої людини, її негоди до представників антинародної влади, що може в даних обставинах виявитись лише в дотепному і злому жарті. Ніби мимохідь Швейк час від часу кидає репліки з глибоким підтекстом. Наприклад, довідавшись про вбивство Фердинанда, він говорить: «Ось побачите, пані Мюллерова, доберуться вони ще й до російського царя і цариці, а можливо, боронь боже, і до найякшого нашого цісаря, якщо вже почин зробили з тим його племінником» [4, с. 10—11]. Швейк і його приятелі по-своєму коментують усі питання політики, зіставляючи їх «по аналогії» з побутовими чи гротескними епізодами. В результаті всі представники влади, починаючи від поліція і кінчаючи імператором, виступають в пародійному плані — безсильними і смішними.

Вставні новели, жанрові сценки, народні фарси, анекдоти, стилізовані документи, пісні, частушки, сатиричні куплети, приказки, стилізація різних форм усної побутової оповіді розширюють просторові і часові рамки твору, дають змогу переноситися із фронту війни в мирне життя, значно збільшують кількість персонажів, багатосторонність зображення, «епопейність» твору і одночасно посилюють емоційну домінанту — бурлескне забарвлення.

У бурлескному переосмисленні композиції епопеї відбилась оцінка автором Австро-Угорщини напередодні її розпаду і створеної буржуазної Чехословацької держави. Гашек зумів показати, що те, що здавалось звичайним в умовах монархії, імпералістичної війни, буржуазного суспільства в цілому, сприймалось багатьма людьми як норма, було насправді абсурдним, неприродним, безглуздя в небувалих масштабах. Одночасно він стверджував, що життя в своєму природному прояві повне смислу. В цьому різниця твору Гашека від літератури абсурду. Для бурлеску завжди було характерним сатиричне і гумористичне переосмислення, зривання масок і фальшивого орсолю, тверезе бачення світу і відбиття народної жади радості всупереч всім труднощам і горю. Гашек висміює не саму війну — трагічну в історії людства подію — і не її героїв, а ідеалізоване, подане в ореолі, фальшиве уявлення про неї.

В творі Гашека виявляється властива бурлеску мовна розкутість і оновлення існуючих засобів зображення, звернення до народної стихії слова. Користуючись гротеском, гіперболою, парадоксом, зриваючи маски, Гашек розкриває прогнилість буржуазного устрою, його ідеологічних основ, моральних норм, естетичних уявлень, створює глобальну сатиру.

У своєму творі Гашек спирається і на традиції історичного роману, роману-хроніки, яким властива документальність. Однак уперше в літературі так широко використовується дійсний та сти-

лізований документ і різні позалітературні форми для сатиричного зображення, висміювання, так широко пародіюється сам принцип документалізму в белетристиці. Чеський дослідник творчості Гашека Р. Пятлік влучно зазначив, що чим неправдоподібніша історія, яку розповідає Швейк, тим більше він наводить достовірних деталей, «фактичних» довідок [8]. Газетні статті, військові накази, інструкції, анкети, протоколи і донесення, судові матеріали, документи, що стосуються діяльності таємної поліції, листи, промови в романі подані сатирично, в пародійному плані, а з появою до них впливає, що ці папери склали недоумки або озлоблені ідіоти. В основі такого утрированого, карикатурного розкриття — правда про жорстокість, безкарне знущання над людьми, глулоту, що їх бачив Гашек під час війни. Він, наприклад, розкриває, як розпалюється ворожнеча між народами Австро-Угорщини, стилізуючи велику газетну статтю, спрямовану на викликання ненависті між чехами і мадярами.

Гашек вдається до пародії на змалювання у високому стилі військових дій, на замітки в газетах, про «перемоги» армії, на традиційне введення у твір сентенцій і повчань. Починаючи розповідь про когось із високопоставлених осіб, автор устами героя розгортає ряд зумисне грубих зіставлень, зводячи все до буденщини, що теж є однією з рис бурлеску. Він висміює пустослів'я, високопарні вислови-штампи, пафосні описи героїзму солдатів.

Травестійним є ставлення автора до читача.

Критики були вражені книгою Гашека. Тільки Іван Ольбрахт зразу ж після появи твору висловився про нього як про «одну з кращих книг, які коли-небудь були написані в Чехії» [16, с. 179].

Жанрова специфіка твору викликала суперечки про те, чи втілює Швейк типові риси чеської людини; пошуки у творі позитивних героїв і зарахування до них Швейка [8] чи навіть Каца [10]. Однак у сатиричному бурлескному творі такого типу позитивне начало треба шукати не стільки в образах журналістики, які є «функціональними», скільки в позиції автора, з якої ведеться засудження і викриття зла.

Звільняючи свідомість людини від ідеалів і уявлень, нав'язаних панівними колами, сатирики розчищали шлях до нових гуманістичних і революційних ідеалів. І тут новаторському бурлескному (геройко-комічному) роману-епопеї Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка» належить чільне місце.

Список літератури: 1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1978. 2. Бернштейн И. А. «Похождения бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека. М., 1971. 3. Востокова С. И. Ярослав Гашек. Критико-биографический очерк. М., 1964. 4. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка /Переклад С. Масляка. К., 1966. 5. Елянский П. П. Ярослав Гашек в революционной России (1915—1920). М., 1960. 6. Мотылева Т. Л. Достояние современного реализма: Исследования и наблюдения. М., 1973. 7. Н. В. Гоголь о литературе. М., 1952. 8. Пятлик Р. Я. Гашек. Документальное повествование. М., 1977. 9. Пятлик Р. Ярослав Гашек и «Похождения бравого солдата Швейка». Прага, 1983. 10. Шевчук В. I. Ярослав Гашек. Життя і творчість. К., 1965. 11. Шевчук В. I. Чеський сатиричний роман XX ст. (1900—1940). К., 1978. 12. Bibliografie Jaroslava Haška. Praha, 1983. 13. Hašek J. Osudy dobrého vojáka Svejka za světové

války. Praha, 1966. 14. *Krejčí K.* Česká literatura a kulturní proudy evropské. Praha, 1975. 15. *Nikolskij S. V.* Tvůrčí záměr Haškova románu *Osudy dobrého vojáka Švejka*. — Česká literatura, 1983, N 1. 16. *Olbrecht I.* O umění a společnosti. Praha, 1958. 17. *Pytlík R.* Boje o Švejka. — Česká literatura, 1983, n. 1.

Краткое содержание

Проведенный в жанровом аспекте анализ произведения Я. Гашека даст возможность определить его как бурлескный (героико-комический) роман-эпопею XX в., вобравший в себя многие чешские и общеевропейские традиции.

Стаття надійшла до редакції 16 червня 1982 р.

Т. Я. СОЛДАТЕНКО, ст. вкл.,
Сумський педінститут

ОБРАЗ АВТОРА У ПРОЗІ ЕЛІЗИ ОЖЕШКО 80-Х РОКІВ XIX СТ. (білоруський цикл, роман «Над Німаном»)

Образ автора як художня категорія привернув увагу дослідників у другій половині 30-х років XX ст. В 60—70-х роках вивчення цієї проблеми знайшло відображення в лінгвостилістиці — передусім у працях акад. В. В. Виноградова і проф. Б. О. Кормана.

В. В. Виноградов визнає проблему образу автора центральною проблемою поетики і стилістики, однак включає у це поняття невизначений зміст: то називає образ автора «елементом стилю і композиції» [2, с. 177], то «індивідуальною словесно-мовною структурою» [2, с. 152], то вважає, що образ автора «охоплює собою всю систему стилістичних своєрідностей» [2, с. 198], то стверджує, що це «образ, який складається або створюється із основних рис творчості поета» [2, с. 113].

При аналізі епічного твору під словом *автор* розуміють оповідача. Але поняття *образ автора* слід розглядати ширше: з одного боку, це оповідач з іншого, певний авторський погляд на дійсність, який проявляється в усьому творі. Будь-які обставини життя реального автора (письменника) можуть підлягати змінам при створенні художнього образу автора. За визначенням М. П. Брандеса, аукторіальний оповідач у формі 3-ї особи однини (*він*) — «це самовираження особистого, але воно знаходиться поза світом оповіді повістяра» [1, с. 64]. Образ оповідача близький до героїв, але інколи він зливається з авторським образом, навмисне обраною авторською позицією, знаходячись на якій він має найкращі можливості для втілення ідейного задуму свого твору. Як вважає В. В. Одинцов, розуміння позиції письменника дає змогу пояснити функціональне значення кожного елемента художньої побудови [4, с. 15].

Зв'язок між автором і тим, що він зображує, «містить у собі великий потенціал мінливості, активність автора в межах цьо-

го зв'язку має шкалу ступенів і форм — від прямого втручання до потаємної присутності» [3, с. 170], зміст суттєво міняється залежно від характеру авторської активності в ставленні до зображуваного життєвого матеріалу.

Оскільки категорія образу автора є конструктивним елементом творчості письменника, аналіз системи образів слід починати з цього образу, бо саме з ним пов'язані всі особливості індивідуального стилю письменника — центрального поняття постики. Позиція художника зумовлює і відбір відомого йому життєвого матеріалу.

У стилі білоруського циклу Е. Ожешко (повісті «Низини», 1884; «Дзюрдзі», 1885; «Хам», 1888; оповідання «Зимового вечора», (1888) і роману «Над Німаном» (1887) з розвитком їх складної системи відбувається надзвичайно швидкий процес змін як форм вираження і зображення окремих персонажів, так і форм відображення художньої дійсності в образі автора. Образ автора у ставленні до героїв зазнає такої складної і суперечливої еволюції, що можна ставити питання про єдність і внутрішню послідовність розвитку художньої особи автора. У Елізи Ожешко близькість автора героєві не залишається тільки принципом зображення, вона стає предметом зображення, позначається і на композиції, і на стилі, і на тематиці та проблематиці творів. Авторське втручання виявляється в оцінці дійових осіб, їх вчинків і різноманітних, особливо негативних, явищ дійсності. Разом з героєм, а не десь «поряд» — такою є творча позиція Е. Ожешко. Ця позиція зумовила звернення її до актуальної тематики, допомогла знайти свого героя і виробити засоби розкриття характеру, створила особливу емоційну атмосферу книг. Письменниця завжди писала про те, що сама бачила, добре знала, пережила.

У творах польського класика XIX ст. Ю. Крашевського зустрічаються передмови, в яких автор, звертаючись до читачів, говорить про характер твору. Ю. Коженювський теж любить повчати читача, коментуючи зображувані події, висловлювання героїв. У творах Е. Ожешко 60—70-х років зустрічається звернення до «милих читачок» і «вибагливих читачів», з якими автор прагне знайти спільну мову. У прозі 80-х років письменниця не веде розповіді від 1-ї особи, як це було в творах «Малюнок з голодних літ» (1866), «Щоденник Вацлави» (1871) та ін. Це сприяє об'єктивізації зображуваних подій. Але оповідач у білоруському циклі — не пасивний спостерігач. Він не просто розповідає, а відбирає найважливіші факти й оцінює їх, виносить вирок несправедливій суспільній системі. В образі оповідача білоруського циклу втілені риси прогресивного сучасника, сповненого громадського пафосу, який зумів розкрити кращі якості своєї душі. На прозі 80-х років відбивається авторська індивідуальність, ставлення до зображуваних персонажів. Автор виступає як мислитель, філософ, людина незвичайної духовної краси.

Творчість польської письменниці відзначається високою активністю. І це відбивається на стилі, поезиці творів (введення елементів публіцистичної мови, пов'язаних з актуальністю тематики

і проблематики, професіоналізмів, наукової лексики). Авторські роздуми про творчість і проблеми жіночої емансипації набувають іпостильового значення. Образ автора у Елізи Ожешко майже тотожний її авторському «я»; стиль її творів безпосередньо зумовлений ідейно-естетичною позицією письменниці, а стильові засоби максимально точно, образно і коротко зображують явища реальної дійсності. Е. Ожешко не стає на позиції авторського «всезнання», а залишає місце для інтерпретації читача. Звідси один з основних засобів письменниці — розрахунок на своєрідну співтворчість читача.

«Незнання» автора стилістично виявляється в трьох варіантах:

1. У формі питальних інтонацій з займенниками і займенниковими прислівниками: *któż, skąd, czy*.

2. Вживання займенників, прислівників і дієслів певного типу, найчастіше таких, як: *może* (у значенні — *хтозна*), *rewnie, jakby, piły*.

3. У формі нагромадження в деяких фрагментах великої кількості неозначених займенників і числівників [10, с. 87].

Е. Ожешко пише так, що читач змушений сам художньо осмислювати свій досвід, роздумувати, уявляти. Вона не описує внутрішнього стану персонажів, обмежуючись висловлюваннями, в яких кожна деталь розбуджує творче мислення, типу: «...якийсь спогад чи відразу опустили вниз кутики червоних губів...» [5, с. 30]; «Він так над чимось замислився, що аж голова, яку він досі тримав так високо, трохи похилилася» [5, с. 32]; «...посеред розмови Павла чомусь охопила така тривога, як ніколи в житті» [6, с. 419].

Характерна особливість поезики Елізи Ожешко і та, що вона навмисне не уточнює віку своїх героїв: «Йому було вже за сорок років...» [6, с. 397]; «Років йому було, мабуть, за шістьдесят...» [6, с. 143]; «Був це чоловік років тридцяти...» [5, с. 31] і т. п. Авторське «незнання» проявляється і при описі побуту дійових осіб, інтер'єрів та екстер'єрів: «Навпроти господарських забудов здіймалась над огорожею густа зелень, видно, старого саду...» [5, с. 34]; «...старі дерева, мабуть, давно посаджені, бо дуже розрослися» [5, с. 35]. Цей засіб уживається навіть в авторських коментарях і ремарках: «Одразу можна було розпізнати в ньому людину досить світську, можливо, через фізичну кваліфікацію лагідну і першорядно нездорову» [5, с. 43]; «...він мав вигляд бадьорої, дужої і водночас статечної людини» [6, с. 397]. Тут письменниця виступає в ролі автора-спостерігача: не втручається в події; їй ніби невідомі справжні мотиви вчинків персонажів; вона не знає, про що вони думають; не знає наперед, що відбудеться з ними далі: вона фіксує дії і повідомляє про них читача*. Автор-оповідач тут гранично «об'єктивний».

* Проблема співтворчості читача розглядається в книзі А. М. Левідова «Автор, образ, читачель» (Л., 1977). М. Б. Храпченко критикує його концепцію, вважаючи, що проблема сприйняття твору — це проблема інтерпретації, тому слід говорити не про співтворчість, а про досвід читача [8, с. 28].

Але водночас автор знає дуже багато. Знає не лише те, що діється з героями, про що вони говорять, а й те, що вони відчувають. Багата гама людських почуттів передається письменницею: «Спочатку Франка остовпіла від подиву, але потім відчула велику гордість» [6, с. 451]; «її аж пекла цікавість...» [6, с. 473]; «їй стало соромно за чоловікову грубість...» [5, с. 45].

Автор не лише передає події та почуття, а й коментує їх, виступаючи ніби моральним суддею. Оцінка автора проникає у свідомість читача або безпосередньо (коментарі), або опосередковано (контраст, підбір відповідної лексики, епітетів, метафор і порівнянь), або через композиційну побудову (збільшення напруженості у відповідні моменти). Найчастіше авторське ставлення проявляється у системі художніх засобів, наприклад, метафор та епітетів: «Крізь сльози вона бачила *здивлені* на неї *співчутливі сапфірові очі* волошок» [5, с. 114]; «...воно освітлювалося тільки парю великих довгастих очей, *сірі, блискучі, променисті* зіниці яких наче *промовляли, сміялися, пестили та співали*» [6, с. 267].

Глибокий зв'язок автора з природою проявляється в образах пейзажах. Е. Ожешко знає назви всіх дерев і квітів. Вона піднімається над буденністю, думаючи про велике і вічне: безсмертя, патріотизм, народ і природу. Апофеозом праці виступає картина жнив у романі «Над Німаном». Саме цей роман найбільше допомагає зрозуміти автора, його ставлення до людей і життя. І тут естетичні критерії письменниці визначаються народною мораллю й етикою, основою якої є ставлення до праці. Праця була для народу категорією етичною і естетичною. Е. Ожешко критерієм людської цінності вважала ставлення її героїв до праці, природи і патріотичних традицій. У листі до В. Лося в 1894 р. вона писала: «Я люблю глибоко, більше себе самої, три речі: Вітчизну, працю і мистецтво» [11, т. 8, с. 228].

Чуття історії у Елізи Ожешко розвинене дуже сильно. Це виявилось не лише в зображенні подій 1863 р., а й у письменницькому підході до пейзажу, побуту, у підтексті, який тісно пов'язаний із проблемою часу і відіграє важливу роль у розкритті образу автора. Підтекст у романі «Над Німаном», в якому найповніше розкрились погляди письменниці на повстання 1863 р., особливо сильний. Історизм творів Е. Ожешко передусім виявляється в підході до розуміння і відображення дійсності. Письменниця заперечує статичність: все у світі розвивається, змінюється під впливом часу. Цьому закону підкоряється і людина, яку формують соціальні й духовні обставини.

У білоруському циклі та романі «Над Німаном» автор виступає як знавець білоруського села, національних традицій і фольклору. Ожешко наповнила свої твори піснями. В романі «Над Німаном» важливу композиційну функцію виконує пісня «Ти підеш горою, а я — долиною». Метафоричність художнього мислення письменниці здійснюється у паралельних, а часто і симетричних формах. Симетрія композиційних ходів і засобів здійснюється найчастіше як симетрія дзеркальна, в якій міняються місцями

дійові особи: доля Юстини і Яна передбачається долею інших пар — Яна і Цецилії, Марти і Анзельма та героїв пісні. Я. Івашкевич звертає увагу на черговість щасливого єднання Яна і Цецилії та Яна і Юстини і нещасливу розлуку Анзельма і Марти та героїв пісні [9, с. 11—12].

У реалістичній картині весілля Ельжусі Богатирович («Над Німаном») виконується багато народних пісень, серед них — традиційно обрядова пісня-подяка:

Dziękuje wam, rodzone progi,
Ze chodziły po was moje nogi,
Teraz nie będą.

Автором статті під час фольклорної практики на Сумщині записані слова української весільної пісні з ідентичними словами:

Дякую вам, пороги,
Де ходили мої ноги
(варіант: Де ламали хлопці ноги),
Більш не будуть, не будуть.

Фольклорні мотиви і форми виражені в прозі 80-х років у вигляді окремих прислів'їв, приказок, почерпнутих письменницею з живої народної мови.

Як і Б. Прус, Е. Ожешко наділена тонким почуттям гумору. Для створення комічного використовуються різні елементи мови: словотворча лексика, синоніміка, порівняння, вживання міфологічних образів («Грації, їй же богу, дві грації...» [5, с. 38]; «Вона відкинулася своїм худеньким торсом на спинку крісла... і, сахачуючись, відвертаючись, червоніючи, з хихотанням... белькотіла» [5, с. 40]). Критичне й іронічне ставлення автора до свого персонажа проявляється у засобі зведення в один ряд, як синтаксично однорідних, одиниць різних семантичних полів.

Зображуючи адвоката Капровського і сім'ю Бахревичів («Низини»), Ожешко використовує сатиричний і гумористичний пафос. В описі інтер'єра будинку Капровського виявляється класова позиція автора: «Кімнату цього міського мікроба наповнювало таке затхле повітря, яке буває лише в зачинених і брудних приміщеннях» [7, с. 78]. Прихована іронія досягається підбором лексики в описі інтер'єра будинку Бахревича: «Через декілька хвилин у будинку економа запанувала тиша. Тьма огорнула вітальню і всі рококо, які її прикрашали» [7, с. 30]. Мовні засоби комічного (порівняння, епітети, комічний жест, прихована іронія, авторська невпевненість) використані для сатиричного висміювання негативних явищ дійсності і допомагають зрозуміти класову позицію автора.

Збагнути образ автора допомагають і літературні ремінісценції. У романі «Над Німаном» наявне звернення до літературних творів (фраза із «Оди до молодості» А. Міцкевича). В основному про літературні ремінісценції в творчості Ожешко можна говорити в розумінні «нагадування» чи аналогізмів. При знайомстві з творами білоруського циклу згадуються українські повісті Ю. Крашевського, з романом «Над Німаном» — «Пан Тадеуш» А. Міцкевича. Спільним для Ю. Крашевського і Е. Ожешко є

реалістичне зображення українського і білоруського національного характеру. Описи надніманської природи близькі до епічних пейзажних картин поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш». Інколи слово чи фраза викликає асоціації з якимсь спорідненим образом. Так, фраза «повернена хвиля» нагадує назву повісті Б. Пруса, сцена в будинку Капровського — повість Ю. Крашевського «Історія кілка в плоті», опис могили повстанців — вірш Асника, сцена жнив близька за настроєм і колоритом до сцени сінокошу в романі «Анна Кареніна» Л. Толстого і т. п.

У прозі 80-х років постійно згадуються реальні події, факти, характерні для суспільного життя Польщі і Білорусії, передана така характерна особливість польської шляхти, як презирливе ставлення до простого народу, особливо іншої нації, яке виявляється в словах «хам», «бидло», «худоба». Із характерних національних особливостей польського народу виділена така риса, як почуття гумору. Ансельм («Над Німаном») говорить про матір Яна, яка втретє виходить заміж: «Хто зна, чи це вже останній чоловік і останнє її пристановисько... Бо здається мені, що коли б тепер овдовіла, то через рік подавалася б іще за четвертого!» [5, с. 288]. Описує письменниця і народні прикмети.

До сміливих художніх засобів Е. Ожешко слід віднести введення до творів білоруського циклу елементів білоруської мови. Проти цього виступала М. Конопницька, але приклад Е. Ожешко наслідували А. Дигасінський, К. Юноша і письменники пізнішого покоління — Тетмаер, Реймонт, Оркан.

Індивідуальність творчої особи автора залишає помітний слід на всіх елементах оповіді письменниці — від обраної теми до деталі. Автор постійно стоїть у центрі розповіді, об'єднуючи і художньо узагальнюючи в лірико-філософських відступах і монологіях зображуване, стверджуючи необхідність оновлення життя. Образ автора зв'язує ідейний задум твору і його форму, тому що мова і стиль є «реалізацією» образу автора.

Список літератури: 1. Брандес М. П. Стилистический анализ. М., 1971. 2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. 3. Днепров В. И. Идеи, страсти, поступки: Из художественного опыта Достоевского. Л., 1978. 4. Одинцов В. В. Наблюдения над диалогом в «молодежной повести». — У кн.: Вопросы языка современной русской литературы. М., 1971. 5. Ожешко Елиза. Над Німаном. К., 1981. 6. Ожешко Елиза. Повісті, оповідання. К., 1952. 7. Ожешко Елиза. Собрание сочинений. В 5-ти т. М., 1954, т. 2. 8. Храпченко М. Б. Художественное творчество, действительность, человек. М., 1976. 9. Iwaszkiewicz Jarostaw. Eliza Orzeszkowa. Pisma. Warszawa, 1937, t. 1. 10. Matuszewska Anna. Pozycja narratora w powieściach tendencyjnych Elizy Orzeszkowej. Gdańsk, 1970. 11. Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane w 10-u t. Wrocław, 1954. 12. Orzeszkowa Eliza. Pisma krytycznoliterackie. Wrocław-Kraków, 1959.

Краткое содержание

Рассматривается проблема анализа образа автора в прозе 80-х годов XIX века (белорусский цикл, роман «Над Неманом») выдающейся польской писательницы демократического направления Элизы Ожешко.

Стаття надійшла до редакції 15 березня 1983 р.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

М. М. КРІЛЬ, асист.,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ У ХІХ ст.

Історія української культури має чимало сторінок, які розповідають про її дружні зв'язки з культурою чеського народу. Цікавим проявом цих взаємин є драматично-театральні контакти. Велику роль у їх становленні і подальшому розвитку відіграли чеські композитори і музиканти. Оркестранти окремих придворних музичних колективів і приватних пансіонів створювали невеликі самодіяльні театральні трупи. Відомості про такі капели знаходимо у творах чеського композитора і драматурга, викладача Харківського університету Г. Гесс де Кальве, музичні п'єси якого були досить популярними на аматорських сценах Харкова на початку ХІХ ст. [1, № 1—3, с. 37].

Іншими формами тогочасних драматично-театральних зв'язків були взаємні гастрольні виступи акторів, спільна діяльність композиторів у створенні музичного супроводу для вистав (театр у той час носив музично-драматичний характер), участь прогресивних діячів культури у театральному житті тощо.

Важливим осередком українсько-чеських театральних взаємин був Львів. У 20-х роках ХІХ ст. тут значним успіхом користувалися музичні вистави місцевого театру, з яким співробітничав чеський композитор В. Ролечек [20, 1825, № 44, с. 351; 1826, № 1, с. 7]. Тепло сприймали львів'яни виступи чеських акторів А. Біндера [21, с. 22] і К. Паріса [21, с. 152]. Тогочасна львівська преса разом із відомостями про місцеве театральне життя подавала також розповіді про театри Праги і Брна, зокрема, про вистави чеською мовою*.

Питаннями історії України, культури українського народу цікавилися і передові чеські громадсько-культурні діячі. Саме їм належать перші згадки про нову українську драматургію за рубежом. У 1839 р. В. Ганка, бібліотекар чеського Національного музею, опублікував у журналі «Часопис чеського музею» рецензію на п'єсу І. П. Котляревського «Наталка Полтавка». Чеський вчений зазначав, що «головна заслуга опери полягає... в прекрасній чистій мові, у характерах головних дійових осіб» [16, 1839, № 2, с. 248—249]. Чехи першими ознайомили західноукраїнського читача з творами І. П. Котляревського. Значну роль у цьому відіграв чеський письменник К. Зап. У 1844—1845 рр. він надіслав з Праги до Львова для відомого українського вченого і громад-

* Спектаклі чеською мовою ставились у Празі з 1786 по 1844 рік.

сько-культурного діяча Я. Головацького драматичні твори І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які сприяли розвитку тут українського театру [4, т. 1, с. 100, 128]. Після утворення в 1848 р. у Львові першої української театральної трупи широкі кола передової громадськості особливу увагу почали звертати на її репертуар. Значним успіхом у глядачів користувалися твори з життя рідного народу, кращі зразки драматургії інших народів [13, 1870, № 47, с. 3]. Популярною була, наприклад, п'єса А. Коцбу «Пропаша дитина», поставлена на сцені львівського театру в перекладі західноукраїнського письменника В. Ковалевського у 1849 р. [1, т. 87, с. 84]. Через увесь твір проходила ідея слов'янської єдності. На жаль, не проіснувавши і двох років, цей театр припинив свою діяльність.

На початку 60-х років XIX ст. австрійський уряд знову дозволив ставити у Тимчасовому театрі в Празі вистави чеською мовою, які були припинені у 1844 р. З цього приводу празький кореспондент львівської газети «Слово» з гіркотою писав, що «коли ж накінець прийде у Львові до того, щоб українці хоч одну виставу на тиждень мали?» (тобто виставу, яка б йшла українською мовою. — *М. К.*) [13, 1861, ч. 72, с. 372]. Розглядаючи театральне життя в Чехії, цей же дописувач «Слова» зазначав, що для самостійного українського театру є достатній репертуар українських п'єс, «а коли б їх було замало, то можна було б дещо гарного з чеського або сербохорватського перекласти» [13, 1862, ч. 91, с. 354]. Та вже незабаром, у 1863 р., перші вистави українською мовою були поставлені в Ужгороді, а у 1864 р. відновив свою діяльність український театр у Львові. Про його успіхи зразу ж заговорила не лише місцева, а й столична, віденська преса [18, ч. 21, с. 148].

Значною популярністю у 60—70-х роках XIX ст. користувалася у глядачів вистава «Підгіряни», автором якої був письменник і поет Є. Гушалевич. По-чеськи вона була поставлена акторами празького Тимчасового театру. Цікаво зазначити, що пісні у чеській постановці «Підгірян» звучали українською мовою [13, 1865, ч. 36, с. 4]. Згодом, оцінюючи тогочасну діяльність українського театру у Львові, сучасник зазначав, що чимало українських драматичних творів «здобули собі славу у театрах Праги...» [12, с. 9].

Музичну частину вистав оформлювали український композитор М. Вербицький, чеські музиканти, які проживали на Західній Україні, Ф. Лоренц, В. Серсавій та Я. Кратохвіл [6, с. 217]. Як правило, музику під час спектаклів виконували військові оркестри, які склалися в основному з чеських музикантів. Їхню високу виконавську майстерність відзначав начальник Холмської учбової дирекції Т. Г. Лебединцев. У листі до брата від 13 грудня 1865 р. він писав, що «дивився у Львові в руському театрі п'єсу «Підгіряни», під час якої грала прегарна полкова музика, зложена з чехів» [7, т. 3, с. 31].

Дальший розвиток українського театру у Львові, його орієнтація на кращі здобутки російської та української драматургії вимагали постійного театального оркестру. У 80-х роках XIX ст.

керівником оркестру був відомий чеський диригент Франц Доліста, який очолював колектив до 1896 р. [15, с. 164]. Саме в цей період ряд блискучих ролей зіграла талановита чеська акторка А. Скршівап (А. Осипович) у спектаклях, поставлених за п'єсами М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича, твори яких у 80—90-х роках минулого століття становили основу репертуару театру у Львові [15, с. 108].

Починаючи з другої половини 60-х років XIX ст. репертуар театру все більше зацікавлював широкі кола громадськості, які виявляли особливий потяг до творів з життя народу, до драматургії інших слов'янських народів [13, 1870, ч. 47, с. 4].

Важливу роль в українсько-чеських театральних зв'язках відігравав Київ. Восени 1867 р. тут було відкрито відділення Російської опери. Першим диригентом і керівником хору став чеський музикант і композитор І. Альтані, який разом зі своїм помічником Геккелем багато зробив для того, щоб хор здобув славу першорядного виконавського колективу. Згодом, оцінюючи київську постановку опери С. Монюшка «Галька» у 1874 р., П. І. Чайковський, зокрема, писав, що «у цій милій опері я особливо оцінив хор, який старанням капельмейстера п. Альтані та його помічника п. Геккеля доведений до найвищого ступеня досконалості. У Москві такого хору ніколи не чули» [14, с. 220]. Великою заслугою І. Альтані була участь керованого ним хору в концертах М. В. Лисенка, які відбувалися в 1870—1875 рр. Чеський музикант був також диригентом на прем'єрі однієї з перших фахових українських опер «Різдвяна ніч», яку створив М. В. Лисенко. До переходу на посаду головного диригента Великого театру в Москві І. Альтані брав участь і в постановках інших українських опер [5, с. 144].

Під час театального сезону 1869—1870 рр. на сцені київської опери виступили закордонні артисти, у їх числі чимало чеських, серед яких була і молода співачка Водічка [5, с. 144]. У 70-х роках XIX ст. тут з великим успіхом виступав чеський оперний співак А. Барцал. Виконання ним партій, підготовлених у Києві, відзначалося тонкою музикальністю, старанним шліфуванням деталей, бездоганною дикцією. А. Барцал неодноразово брав участь у різних концертах, які влаштовувалися у Києві. Так, у 1871 р. під час так званих слов'янських концертів співак у національному чеському одязі виконував чеські народні пісні, а в 1875 р. під час спеціального етнографічного слов'янського концерту, який проходив у Петербурзі, виконав ряд фрагментів з опери М. В. Лисенка «Різдвяна ніч». Оцінюючи його виступи, тогочасна київська преса писала, що відмітною рисою його співу слід визнати вміння зрозуміти і передати задум композитора [5, с. 152].

Оперні спектаклі, створені зарубіжними слов'янськими митцями, ставили і драматичні колективи. Так, театр М. Садовського у Києві поставив «Продану наречену» визначного чеського композитора Б. Сметани.

У 1862 р. по всій Чехії почався масовий збір коштів на спорудження Національного театру, який вилився в могутній патріотич-

ний рух. З цього приводу газета «Слово» писала, що подібними заходами «можна добиватися і відкриття українського театру у Львові» [13, 1862, ч. 21, с. 84]. Боротьба за національний театр як у Чехії, так і на Західній Україні була формою прояву національно-визвольного руху пригноблених народів Австрійської імперії. У травні 1868 р. для участі в урочистостях, які відбувалися з нагоди початку будівництва чеського Національного театру, в Прагу прибули в числі багатьох відомих слов'янських громадсько-політичних діячів і представники української громадськості [10, 1868, ч. 18, с. 215]. З коротким вітанням на святі виступив С. Качала, у промові якого прозвучала ідея взаємності і співробітництва слов'янських народів. Будівництво празького театру викликало значний резонанс серед слов'ян, зокрема українців, які надіслали на адресу організаторів свята чимало вітальних телеграм [10, 1868, ч. 18, с. 215].

Особливе місце у зміцненні українсько-чеських контактів у середині XIX ст. займали чеські радикальні демократи. У своїх працях вони неодноразово зверталися і до української тематики. 16 лютого 1857 р. у чеському театрі в Празі успішно пройшла прем'єра п'єси Й. Фріча, написаної на основі повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба», перекладеної чеським письменником К. Запом. Цим твором зацікавився Я. Головацький. В одному з листів до свого чеського друга, фольклориста К. Ербена, він просив надіслати йому один примірник п'єси Й. Фріча. Однак оскільки п'єса не була надрукована, український вчений так її і не одержав. Згодом драма Й. Фріча ще довго йшла на сцені Празького театру. У її виставах брали участь відомі чеські актори К. Шимановський, Сейфет і Шамберк [11, с. 156].

Й. Фріч перебував у тісних літературних контактах з прогресивними російськими і українськими письменниками і літературознавцями, ділився з ними своїми творчими планами. В листі до відомого російського літературознавця О. Пипіна від 20 липня 1880 р. він писав: «Я передбачаю стати драматургом при новому Національному театрі і починаю готувати репертуар. Громадськість чекає хороших і цікавих п'єс, журнали постійно вимагають слов'янського репертуару...» [3, с. 118]. Згодом, оцінюючи драматичні твори Й. Фріча, відомий чеський дослідник українсько-чеських взаємин І. Горак відзначав, що у «Чехії, класичній землі боїв за самостійність та самовизначення, проявилася зі сцени слов'янська взаємність, протест проти царського деспотизму» [17, с. 92].

У працях іншого чеського радикального демократа К. Сабіни, поряд з прозовими та поетичними творами нової української літератури, згадувалися і п'єси Г. Квітки-Основ'яненка, які в «Києві, Харкові, Полтаві і навіть Кам'янці з великим успіхом ставилися» [9, с. 63].

Неодноразово звертався до української тематики визначний чеський митець Е. Ф. Направник, який працював головним режисером Петербурзького театру [19, с. 83—90]. За його участю були поставлені опери М. Римського-Корсакова «Майська ніч», П. І. Чай-

ковського «Мазепа», В. Кюгнера «Тарас Бульба», декілька українських народних танців.

У першій половині і в середині XIX ст. український театр, що загалом носив музично-драматичний характер, сприяв розвиткові творчості українських і чеських драматургів та композиторів. Випускник Празької консерваторії Я. Ландвер у 1857 р. написав спільно з українським фольклористом О. Марковичем музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» [8, № 3, с. 21]. Прем'єра вистави відбулася в середині лютого 1857 р. в залі немирівської гімназії. У музичній обробці обох авторів вистава з успіхом йшла в багатьох містах України (пізніше партитуру Я. Ландвера використав М. В. Лисенко, який у 1864 р. створив власний музичний супровід для п'єси І. П. Котляревського). У 1861 р. чеський композитор А. Єдлічка, який жив і працював на Україні, написав свій варіант музики для «Наталки Полтавки». Обидва твори, як А. Єдлічки, так і М. В. Лисенка, протягом тривалого часу йшли паралельно на сценах Києва, Полтави, Чернігова та інших міст України і були схвально зустрінуті глядачами [8, № 3, с. 22]. На жаль, твір А. Єдлічки так і не був опублікований.

Театр на Україні наслідував кращі традиції і зразки театральної культури інших слов'янських народів. Музично-театральне співробітництво українських, чеських і словацьких діячів сприяло єднанню братніх слов'янських народів.

Список літератури: 1. Возняк С. Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX ст. — ЗНТШ, Львів, 1909. 2. Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні. — Музика, 1924. 3. Кицик П. С. Письма Фрича к русским. — Литература славянских народов. М., 1957, вып. 2. 4. Кореспонденція Я. Головацького. Львів, 1905—1909, т. 1—2. 5. Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972. 6. Литературный сборник Галицко-русской матицы, вып. 2. Львов, 1886. 7. Маковой О. Деяко з кореспонденції Лебединцева до історії галицької суспільності 60-х років. — Літературно-науковий вісник, 1898. 8. Мольнар М. Про чеських знайомих Тараса Шевченка. — У кн.: Дружно вперед, 1977. 9. Молонар М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. Братіслава, 1961. 10. Пранда. 11. Ритчик Ю. И. Русская драматургия на сцене пражского Временного театра (1860 годы). — У кн.: Межславянские культурные связи. М., 1971. 12. Русский народный театр во Львове, его деятельность, состав и управление. Коломия, 1870. 13. Слово. 14. Чайковский М. И. Музыкально-критические статьи. М., 1953. 15. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. — У кн.: Чарнецький С. Вибране. Львів, 1959. 16. Casopis Ceského Muzeum. 17. Horak J. Friscova dramata z dejin ukrajinských. — Slavia, 1923. 18. Ost und West, 1864. 19. Postler M. Zivo. a dielo Eduarda Napravnik. — Přispevky k dejinam česko-ruských kulturních styků, sv. 1. Praha, 1965. 20. Rozmaitości. 21. Teatra w Polsce. Indeks. Warszawa, 1956.

Краткое содержание

Рассматриваются основные направления в развитии украинско-чешских театрально-драматических связей в 20—80-е годы XIX в. Значительное внимание уделяется участию чешских композиторов и актеров в постановках спектаклей на Украине.

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 1953 р

С. Ю. СТРАШНЮК, асп.,
Харківський університет

**РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
У РОЗВИТКУ
МУЗИЧНО-СЦЕНІЧНОГО МИСТЕЦТВА
(70-ті — початок 80-х років ХХ ст.)**

Науковці Радянського Союзу та Народної Республіки Болгарії приділяють значну увагу вивченню мистецьких зв'язків братніх народів. Однак історіографічний аналіз свідчить, що далеко не всі питання висвітлені належним чином, існують ще «білі плями», які потребують додаткових досліджень. До них належить і питання про радянсько-болгарське співробітництво у галузі музичного театру — складової частини художньої культури соціалістичного суспільства.

У працях радянських істориків Є. Ю. Костюка [3], С. Ю. Лівшица [5], Н. В. Мухіної [7] та їх болгарських колег Г. Димитрової [8] і П. Нінчевої [9], що узагальнюють досвід культурного співробітництва народів СРСР і НРБ у 70-ті роки ХХ ст., містяться лише окремі розрізнені факти про творчі контакти майстрів музично-сценічного мистецтва. Розвідки мистецтвознавців обох країн про радянсько-болгарські театральні зв'язки (Є. Г. Макарової, Н. Н. Пономарьової, Ю. Вучкова, С. Ѓорової, Ч. Добрева та ін.) присвячені головним чином співробітництву в галузі драматичного театру. Отже, порушене нами питання ще не було об'єктом спеціального дослідження, що й обумовлює його наукову вагу.

Автор даної статті поставив собі за мету показати значення творчої допомоги Радянського Союзу у становленні й розвитку оперного та балетного мистецтва соціалістичної Болгарії, простежити основні форми співробітництва у цій сфері в 70-ті — на початку 80-х років ХХ ст., виявити внесок майстрів сцени та композиторів в поглиблення прогресивного процесу зближення і взаємозбагачення соціалістичних культур радянського та болгарського народів.

Музично-сценічне мистецтво Болгарії, як і художня культура загалом, зазнало в період свого становлення і розвитку великого благотворного впливу з боку радянського багатонаціонального мистецтва. Невдовзі після перемоги революції 9 вересня 1944 р. на прохання болгарського уряду до Софії приїхали видатні радянські спеціалісти у галузі музичного театру [10, с. 149—150, 207, 253—254]. Режисери П. І. Рум'янцев та Є. П. Соковнін поставили на столичній сцені ряд значних оперних вистав («Євгеній Онегін» та «Пікова дама» П. І. Чайковського, «Іван Сусанін» М. І. Глінки, «Борис Годунов» М. П. Мусоргського та ін.) [2, с. 437, 441—442; 6, с. 220]. Завдяки їх допомозі при Опері в Софії було створено студію молодих оперних співаків, яка стала школою фахової майстерності для багатьох болгарських артистів. У наступні роки найпомітні-

ший слід у розвитку болгарського оперного мистецтва залишив головний режисер Великого театру СРСР Б. Н. Покровський. Втілені під його керівництвом на головній оперній сцені республіки «Війна і мир» С. С. Прокоф'єва (1957), «Хованщина» М. П. Мусоргського (1966), «Сказання про невидиме місто Кітеж» М. А. Римського-Корсакова (1970), «Пікова дама» П. І. Чайковського (1979) та ін. [6, с. 220; 16, 1979, 4 грудня] створили золотий фонд Софійської опери і дозволили їй зайняти належне місце серед провідних театрів Європи та світу. «Ім'я, рівне епосі в історії нашого театру», — так оцінив його більш як 20-річну діяльність у Болгарії директор Національного академічного театру опери та балету, Голова Співки болгарських композиторів Димитр Петков [22, 1978, № 5, с. 6].

Радянська методика, радянська школа класичного танцю стали основою для створення болгарського національного балету. За безпосередньою участю хореографів Н. О. Анісімової, Ф. І. Балабіної, Ю. М. Григоровича, Л. М. Лавровського, В. М. Чабукіані, О. М. Виноградова на болгарській сцені утвердився класичний світовий репертуар [1, с. 40, 80—81, 487; 6, с. 220]. Істотною була допомога Радянського Союзу в підготовці балетних кадрів. Ряд видатних педагогів (В. Бєлий, М. Холфін та ін.) брали участь у створенні програми спеціальних дисциплін для Софійського хореографічного училища, відкритого в 1951 р., і довгі роки викладали в ньому [18, 1982, № 2, с. 51]. У той же час талановиті представники оперного та балетного мистецтва НРБ підвищували свою майстерність при стажуванні в провідних радянських театрах або ж навчаючись у музичних вузах Москви і Ленінграда. За неповними даними, до кінця 70-х рр. лише Московську державну консерваторію закінчили близько 80 болгар; 10 чоловік захистили тут кандидатські дисертації [25].

Великий вплив на розвиток болгарського оперного та балетного мистецтва мала музично-сценічна творчість радянських композиторів. Набула вона популярності у Болгарії ще до війни, коли, незважаючи на політичні кордони, сюди проникали окремі твори, написані в СРСР. За 35 років народної влади, тобто до початку 80-х років, у професійних театрах НРБ були здійснені постановки 70 опер, балетів та оперет більш як 40 радянських композиторів*.

У досліджуваний період на сценах оперних театрів Софії і Пловдива, Варни, і Бургаса, Русе і Старої Загори, Плевена і Благоевграда йшли опери «Семен Котко» С. С. Прокоф'єва, «Кола Брюньйон» Д. Б. Кабалевського, «Не тільки любов» Р. К. Щедрина, «Зорі тут тихі» К. В. Молчанова, «Коляска» О. М. Холмінова та ін., а також класичні твори М. І. Глінки, О. П. Бородіна, М. П. Мусоргського, П. І. Чайковського. Балетні трупі оперних театрів включили до свого репертуару твори Т. М. Хреннікова і

* Підраховано за: *Тончова Е.* Советская музыка на болгарской сцене. — Музыкальная жизнь, 1976, № 18, с. 3 та даними журналу «Българска музика» за 1976—1980 роки.

А. П. Петрова, А. І. Хачатуряна і А. Д. Мелікова, М. М. Кажлаєва і В. С. Губаренка. Цікаво зазначити, що поставлений 1977 року на сцені Русенської народної опери «Дон Жуан» В. С. Губаренка (балетмейстер Маргарита Арнаудова) став першим зарубіжним втіленням українського радянського балету за більш як 50-річну його історію [12, 1978, № 1, с. 26].

Активний пропагандист жанру оперети у Болгарії — Державний музичний театр ім. Ст. Македонського. На його афішах значиться 26 оперет І. Й. Дунаєвського, А. М. Колкера, К. Я. Лістова, Ю. С. Мілютіна, В. П. Соловйова-Седого, У. Г. Гаджибекова, А. Я. Ешпая та інших радянських композиторів [13, 1976, № 18, с. 3; 20, 1977, № 14, с. 29].

Провідна тенденція сучасного етапу зближення музично-сценічних культур радянського і болгарського народів полягає передусім у тому, що цей процес все виразніше набуває обопільного характеру. Це знаходить своє вираження як у постановці на радянській сцені творів болгарських композиторів, так і в успішній роботі болгарських спеціалістів у галузі музичного театру у Радянському Союзі.

Яскраву сторінку в історію духовного спілкування братніх народів вписали, зокрема, педагог Ілія Йосифов та режисер Васил Попов. Заслужений артист НРБ професор І. Йосифов з 1967 по 1971 р. працює вокальним педагогом, а потім консультантом Ризької опери, одночасно викладаючи на вокальному факультеті Ленінградської державної консерваторії. Під його керівництвом сформувався ряд молодих перспективних співаків: Володимир Телегін та Євгенія Целовальник (згодом солісти Ленінградського Малого оперного театру), Валерій Буткало та Алла Колот (солісти Ленінградської філармонії), Павло Кравецький і Юрій Ніколаєв (солісти Ленконцерту) та ін. За плідну діяльність у справі підготовки співацьких кадрів Вчена рада вокального факультету Ленінградської консерваторії обрала болгарського професора своїм почесним членом [23, 1971, № 7, с. 84—85].

Істотний внесок у розвиток оперного мистецтва Радянської Киргизії зробив В. Попов, удостоєний почесного звання «Заслужений діяч мистецтв Киргизької РСР» [28]. Запрошений на початку 70-х років на посаду головного режисера театру опери та балету у Фрунзе, він здійснив тут постановки опер «Любовний напій» Г. Доніцетті [13, 1972, № 6, с. 5], «Місто майстрів» Я. С. Солодухо [20, 1972, № 24, с. 20], «Зорі тут тихі» К. В. Молчанова [15, 1975, 23 травня], «Липнева ніч» П. Хаджієва [23, 1975, № 8, с. 73—76]. Остання, де йдеться про антифашистську боротьбу болгарського народу в роки монархо-фашистської диктатури, одержала високу оцінку театральної громадськості під час гастролей Киргизької опери у Москві [13, 1975, № 15, с. 2—3].

У Радянському Союзі відомі й деякі інші твори Парашкева Хаджієва. У 60-ті рр. у Воронежі та Куйбишеві з успіхом йшли його опера «Хвацький хлопець» (1963) та музична комедія «П'ять мільйонів з гаком» (1967), а в 1974 р. Одеський академічний театр опери та балету звернувся до його комічної опери «Линцар»

(11, 1975, 5 червня). Наприкінці 70-х років у Поволжі були поставлені ще дві опери болгарських композиторів — «Івайло» Марина Големінова у Куйбишевському театрі опери та балету [13, 1980, № 3, с. 8—9] і опера-казка Олександра Владігерова «Вовк та семеро козлят» у Чуваському музичному театрі [20, 1980, № 10, с. 23].

Вітаючи зрелищний інтерес радянських театрів до оперної творчості болгарських композиторів, слід, проте, підкреслити, що всі можливості у цьому напрямі не використані. Ще більше це стосується балетного жанру. Останнє за часом втілення в СРСР болгарського балету — «Легенда про озеро» Панчо Владігерова — здійснене у Саратові п'ятнадцять років тому, причому критика відзначала істотні режисерські прорахунки цієї постановки [17, 1970, № 2, с. 49—50]. А між тим останнім часом композиторами НРБ створена ціла низка чудових музично-сценічних творів, що могли б прикрасити репертуар будь-якого театру. Серед них балети «Джерело білоногої» О. Райчева, «Апокаліпсис» В. Казанджієва, «Ніч на Івана Купала» М. Големінова, опери «Боянський майстер» К. Ілієва, «Юлла» В. Кюркчійського, «Неда» Ж. Леві, оперети В. Райчева, Д. Вилчева, Д. Петкова та ін. Особливої уваги заслуговує опера Жюля Леві «Неда». Написана за мотивами роману Стефана Дичева «Шлях до Софії», вона в художніх образах відтворює героїчні епізоди спільної боротьби болгарського і російського народів проти османських гнобителів під час російсько-турецької війни 1877—1878 років [28, 1973, 14 січня].

Цікавим явищем останнього десятиріччя нашого століття і яким прикладом взаємовпливу братніх культур є звернення радянських композиторів до сюжетів, запозичених із болгарських джерел. Так, у літературній основі опери «Моя мама» московського композитора А. Е. Спадавеккіа — п'єса болгарського драматурга Каті Воденичарової «Моя мама одружується» [15, 1974, 19 листопада]. Письменник Іван Генев створив лібретто до опери О. Е. Туника «Шипка», що написана спеціально для Пловдивської народної опери до 100-річчя визволення Болгарії з-під османського гніту [30]. Повість Павла Вежинова «Бар'єр» надихнула молодого композитора Ю. Симакіна, балетмейстера Л. Лебедева і провідних танцюристів Ленінградського академічного театру опери і балету Н. Большакову та В. Гуляєва на створення одноактного балету, прем'єра якого відбулася у січні 1981 р. «Хореографічну версію «Бар'єра» ... хочеться назвати одним із найбільш поетичних відкриттів сучасного балету», — зазначала у рецензії театрознавець В. Белова [24, 1981, № 5, с. 127].

Великий інтерес публіки і спеціалістів викликала прем'єра оперети «Рози для Красиміри» у Велико-Тирновському музично-драматичному театрі, створена радянськими композиторами О. Двоскіним і В. Дружиніним. Постановку оперети здійснили заслужений діяч мистецтва Комі АРСР І. П. Бобракова разом із головним диригентом театру Т. Стояновим, балетмейстером Д. Івановим, художниками К. Караджевою та Є. Дюлгеровою [13, 1978, № 8, с. 19]. Оцінюючи спектакль, відомий болгарський критик

К. Карапетов писав у газеті «Работническо дело»: «Особливо яскрава, художньо значуща і найбільш впливаюча на аудиторію сторона спектаклю — його музика» [28, 1977, 26 листопада]. Значною мірою це зумовлено тим, що в музичній основі твору широко використані фольклорні мотиви, сучасні інтонації як болгарської і російської музики, так і музики народу комі. Вдалий синтез музичних культур визначив цікаве звукове рішення спектаклю і його успіх.

Обопільна творча праця поєднала колективи окремих музичних театрів СРСР і НРБ: Москви і Софії, Кишинєва й Пловдива, Вільнюса і Русе, Одеси і Варни. Творча дружба вже понад десять років пов'язує Софійський музичний театр ім. Ст. Македонського з Московським театром оперети: у січні 1974 р. між ними вперше було укладено договір про співробітництво [23, 1974, № 2, с. 101]. Він передбачав, зокрема, спільну роботу над оперетою болгарського композитора Віктора Райчева «Зустрічі», присвячену радянським та болгарським будівникам газопроводу «Дружба». Лібретто до неї написали драматурги Є. Шатуновський та П. Панчев, а постановку в Москві та Софії здійснили режисери С. Донев та І. Барабанов. «Можна стверджувати, що п'єса народилася внаслідок зустрічей авторів з радянськими та болгарськими людьми, — говорить Є. Шатуновський. — Цих зустрічей було дуже багато і завдяки їм ми повернули музично-сценічному жанру його документальність» [22, 1974, № 12, с. 25].

Надалі дружні стосунки між театрами розвивалися на основі п'ятирічного плану творчого співробітництва, підписаного 30 жовтня 1976 р. у Софії [23, 1976, № 10, с. 99]. Найзначнішим результатом його реалізації стала постановка головним режисером Московського театру Ю. Петровим оперети О. Б. Фельцмана «Хай грає гітара» на сцені театру ім. Ст. Македонського [15, 1975, 23 жовтня]. Це дало змогу порідненим колективам провести обмін виконавцями головних ролей: у 1978 р. солісти Московського театру оперети В. Баринін, З. Іванова, В. Марон, В. Мішле, В. Родін, Т. Шмига виступали на софійській сцені [23, 1978, № 7, с. 53], а в наступному сезоні москвичі зустрічали у себе болгарських акторів В. Дам'янова, З. Димитрову, Е. Іванову, Х. Михайлову, Г. Русєва та Н. Ханджієву [15]. Безпосереднє спілкування митців дало змогу обмінятися творчим досвідом, поліпшити фахову майстерність акторів та режисерів, збагатити оперний жанр новими темами.

Традиційна форма радянсько-болгарських культурних зв'язків — обмін гастролями музичних театрів та кращих виконавців окремих оперних та балетних партій. Він демонструє останні досягнення та творчі пошуки майстрів мистецтв, сприяє підвищенню культурного рівня та естетичного смаку трудящих братніх країн, допомагає більш широкому ознайомленню їх із шедеврами національного та світового мистецтва.

Подією в духовному житті нашої країни стали, зокрема, гастролі провідного оперного колективу Народної Республіки Болгарії — Національного академічного театру опери і балету, який

у 1978 та 1981 рр. демонстрував своє мистецтво на сцені Великого театру СРСР. З особливим інтересом зустріли москвичі та гості столиці опери болгарських композиторів «Цар Калоян» Панчо Владігерова, «Саламбо» Веселина Стоянова, «Хан Аспарух» Олександра Райчева та «Хан Крум-ювігі» Олександра Йосифова [17, 1979, № 2, с. 63—67; 14; 20, 1982, № 1, с. 28—29]. Неодноразово приїздили до Болгарії з виставами й концертними програмами і артисти Великого театру. Однак у повному складі (близько 400 чоловік) оперна трупа Великого театру побувала у НРБ лише восени 1981 р. Культурна громадськість країни захоплено приймала «Хованщину» М. П. Мусоргського, «Пікову даму» та «Іоланту» П. І. Чайковського, «Моцарта і Сальєрі» М. А. Римського-Корсакова, «Тоску» Д. Пуччіні [16, 1971, 20 листопада; 23, 1981, № 10, с. 39—46].

Згідно з планами культурного співробітництва між Радянським Союзом та Народною Республікою Болгарією, у досліджуваний період гастрольними поїздками обмінялися також Одеський і Кишинівський театри опери та балету з Варненською та Пловдивською народними операми, на сценах багатьох болгарських міст успішно виступали колективи державних академічних театрів опери та балету Української, Латвійської та Естонської РСР [4, с. 99, 107, 136], Московського камерного музичного театру [23, 1977, № 10, с. 47—49], балетні трупи Пермського [27, 1976, 26 червня], Новосибірського [23, 1977, № 7, с. 61—62], Ленінградського [23, 1978, № 7, с. 52] та Білоруського [26, 1981, 3 липня] театрів, державний концертний ансамбль «Класичний балет». Крім того, кожного театрального сезону шанувальники музично-сценічного мистецтва Болгарії мають змогу познайомитися з іменами більш як двадцяти видатних радянських співаків і танцюристів [22, 1978, № 5, с. 4]. Надовго залишаться в їх пам'яті виступи народних артистів СРСР Н. Безсмертної та М. Лавровського в балетах «Жізель» А. Адана і «Лебедине озеро» П. І. Чайковського, заслужених артистів РРФСР Т. Голікової та М. Цвігуна в «Дон Кіхоті» Л. Мінкуса, народних артистів СРСР Є. Мірошніченко в «Травіаті» Д. Верді, М. Бієшу в «Мадам Баттерфляй» Д. Пуччіні [23, 1972, № 7, с. 65—66; 1974, № 5, с. 102; № 7, с. 52; 1977, № 7, с. 62; 1978, № 5, с. 107; 1980, № 7, с. 69]. У свою чергу на сценах оперних театрів багатьох міст Радянського Союзу виступали такі всесвітньо відомі співаки, як Ніколай Гяуров, Дмитр Узунов, Нікола Гюзелев, Нікола Ніколов, Стоян Попов, Благосвета Карнобатлова, Гена Димитрова, Анна Томова-Сінтова, Стефка Мінева, Юлія Вінер, Петя Іванова та ін. Лише на сцені Новосибірського театру опери та балету у повоєнні роки гастролювали двадцять артистів з театрів Софії, Русе, Варни, Пловдива і Старої Загори [20, 1982, № 3, с. 13].

Велика увага в нашій країні та Болгарії приділяється творчому зростанню артистичної молоді. Важливу роль у цьому відіграють конкурси молодих оперних співаків та артистів балету, що регулярно проводяться у Варні та Москві. Вони дають змогу молодим виконавцям вступити у творче змагання зі своїми зарубіж-

ними ровесниками, поділитися своїм досвідом і збагатитися досягненнями інших. «Болгарія стала піонером у цьому, такому важливому для всіх нас починанні, — говорить член міжнародного журі Варненського та Московського конкурсів артистів балету знаменита кубинська балерина Алісія Алонсо. — І мені здається, що ці два конкурси не дублюють один одного. Кожен із них має своє значення, свою цінність. І обидві події настільки важливі, що наводять мене на думку про необхідність організації подібних конкурсів і в інших країнах» [19, 1971, № 2, с. 147—148].

Досвід організації і проведення Варненського та Московського балетних конкурсів, а також поглиблення співробітництва братніх народів у галузі хореографічного мистецтва дали змогу підготувати і успішно провести Перший фестиваль сучасного балету соціалістичних країн, що відбувся у лютому 1979 р. в Будапешті [20, 1980, № 4, с. 15—17].

Радянські та болгарські діячі музичного театру беруть активну участь і в інших міжнародних заходах. На початку 80-х рр., наприклад, відбулися двобічні зустрічі «Принципи формування репертуару у сучасному музичному театрі», «Про систему виховання актора на сцені радянського і болгарського музичного театру» [29]; представники СРСР і НРБ виступали з доповідями на міжнародній конференції «Значення класичної спадщини у сучасному балеті», що відбулася у Варні [17, 1980, № 12, с. 110]. Значення подібних форумів важко переоцінити. Вони стимулюють дослідницьку думку, допомагають вирішенню актуальних проблем художньої практики.

Отже, у 70-ті—80-ті роки радянсько-болгарське співробітництво у галузі музично-сценічного мистецтва, збагачуючи традиції минулих років, остаточно набуває обопільного характеру. Радянська опера і балет, як раніше, займають належне місце у репертуарах болгарських театрів. У той же час творчі колективи нашої країни все частіше стали звертатися до сценічних творів болгарських композиторів, хоча всі можливості у цьому напрямку ще не вичерпані. Важливою віхою у розвитку взаємних стосунків стало встановлення прямих творчих зв'язків між окремими музичними театрами Радянського Союзу і Болгарії, що значно полегшило творче спілкування, позитивно вплинуло на зростання фахової майстерності акторів, режисерів і хореографів, сприяло створенню нових духовних цінностей. Саме у 70-ті роки в музично-сценічній творчості композиторів обох країн з'являється тема радянсько-болгарської дружби; з болгарських джерел запозичені сюжети ряду опер, балетів і оперет А. Спадавеккіа, О. Туника, Ю. Симакіна, О. Двоскіна і В. Дружиніна. Взаємозбагаченню музично-сценічних культур служили також гастрольні поїздки театрів і окремих виконавців, проведення міжнародних конкурсів молодих оперних співаків та артистів балету, двусторонні та багатосторонні наукові конференції з актуальних питань художньої теорії та практики. Все це сприяло розквіту оперного та балетного мистецтва у Болгарії та СРСР, відіграло істотну роль у справі естетичного та інтернаціонального виховання трудящих.

Список літератури: 1. Балет. Энциклопедия. М., 1981, 2. *Державин К. Н.* Болгарский театр: Очерк истории. М.; Л., 1950. 3. *Костюк Е. Е.* Советско-болгарское научно-техническое и культурное сотрудничество (1971—1975 гг.). Дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. 4. Летопись важнейших событий советско-болгарских отношений дружбы и сотрудничества: 1944—1980. К., 1981. 5. *Лившиц С. Ю.* Советско-болгарское сотрудничество в области народного образования и художественной культуры (1976—1980 гг.). Дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Минск, 1982. 6. Музыкальная энциклопедия. М., 1981, т. 5. 7. *Мухина Н. В.* Советско-болгарское сотрудничество в области литературы и искусства (1976—1980 гг.). Дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук, К., 1981. 8. *Димитрова Г.* Болгаро-советское культурное сотрудничество на современном этапе (1970—1980 гг.). Дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. 9. *Нинчева П.* Руководство БКП культурным сотрудничеством Народной Республики Болгарии с Советским Союзом (1971—1976 гг.). Дис. на соиск. канд. ист. наук. М., 1977. 10. Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Сентябрь 1944 — декабрь 1958. М., 1981, т. 2. 11. Культура і життя. 12. Музика. 13. Музыкальная жизнь. 14. Правда. 15. Советская культура. 16. Советская Молдавия. 17. Советская музыка. 18. Советский балет. 19. Театр. 20. Театральная жизнь. 21. Чорноморська комуна. 22. Българо-съветска дружба. 23. Българска музика. 24. Дружба. Литературно-художественный и общественно-политический журнал, совместное издание ЦК ВЛКСМ и ЦК ДКСМ. 25. Дружба. Издание для болгар, которые работают и учатся в СССР: 1977, 15, 1. 26. Музикален живот. 27. Народна култура. 28. Работническо дело. 29. Поточний архів Всеросійського театрального товариства. 30. Поточний архів Спілки композиторів СРСР.

Краткое содержание

Освещается современный этап советско-болгарского сотрудничества в сфере музыкально-сценического искусства, раскрывается вклад деятелей музыкального театра и композиторов в развитие процесса сближения и взаимобогащения художественных культур народов СССР и НРБ.

Стаття надійшла до редакції 5 травня 1983 р.

П. А. ДМИТРИЕВ, проф.,
Ленинградский университет

В. И. ЛЕНИН О СЛОЖНОСОКРАЩЕННЫХ СЛОВАХ

Великие ленинские идеи освещают и направляют деятельность советских людей во всех областях созидания коммунистического общества. Постоянно обращаясь к трудам В. И. Ленина, «мы ищем в его наследии, — писал А. В. Луначарский, — с беспокоеством ищем, — советов, указаний в нашей борьбе, в нашем строительстве» [11, с. 3]. Не составляют в этом отношении исключения языковое строительство и вопросы языковой культуры.

Важнейшим ленинским заветом в области языкового строительства Советского государства является требование бережного отношения к языку как величайшей национальной сокровищнице, забота о точном использовании всех элементов и возможностей этого важнейшего средства человеческого общения. Высказывания о языке, о культуре устной и письменной речи, многочисленные замечания по поводу языка и стиля различных статей и документов занимают в творческом наследии В. И. Ленина значительное место. Эти высказывания, а также личный языковой опыт В. И. Ленина, служили и служат для советских языковедов надежным ориентиром при решении трудных и спорных лингвистических проблем. К числу таких проблем относится, в частности, вопрос о сущности и дальнейшей судьбе аббревиатурных наименований.

Известно, что бурные революционные события 1917 г., коренные преобразования в экономике, в хозяйственном и государственном аппарате, в общественной и культурной жизни, создание в России новых органов и учреждений в первые годы Советской власти вызвали к жизни много новых явлений, понятий и реалий. «Такое социальное явление как революция и революционные мероприятия, должно было отразиться сильно на разных сторонах языковой жизни общества» [17, с. 141]. Оно обусловило, в частности, резкое пополнение лексического состава русского языка. Наиболее распространенным видом лексики, явившимся порождением революции и пришедшим в язык благодаря потребности в наименовании новых понятий и реалий, были аббревиатуры. Они в большинстве случаев создавались наряду с новыми составными наименованиями, функционировали параллельно с ними как равноправные варианты, а зачастую получали даже более широкое употребление [6, с. 105].

Сложносокращенные слова были известны русскому языку и до 1917 г., но тогда они использовались как узкоспециализированные условные знаки и почти не выходили за пределы той или иной специальной сферы коммуникации. Лишь после Октябрьской революции в результате воздействия социальных факторов аббревиатуры, основные структурные типы которых сложились уже к середине 10-х годов XX века, становятся регулярными и широко распространенными и большинстве стилей литературной речи [5, с. 150].

Исследователи неоднократно отмечали бурное протекание процесса аббревиации в первые послеоктябрьские годы [3]. Аббревиатура были ярким доказательством зависимости процессов, протекающих в языке, от истории развития общества.

Создатели аббревиатур не всегда задумывались над вопросом о благозвучности их произношения, удобстве их написания и понятности для широких кругов носителей языка. Более существенными считались коммуникативные преимущества аббревиатур, дающие возможность одним словом заменять многословные составные наименования. Однако чрезмерное увлечение сложносокращенными словами, громоздкость, труднопроизносимость, возможность различного толкования многих из них явилось причиной того, что среди определенной части лингвистов и журналистов в то время появились пуристически настроенные противники сокращений, мотивирующие отказ от аббревиатур ссылками на их непонятность, «эстетическую» неприглядность, внешнюю «уродливость», «чуждость духу языка» и т. п. Так, А. П. Баранников, отмечая, что аббревиатуры в послеоктябрьский период стали наиболее активным слоем лексики, подчеркивал, что эта «огромная масса... диких сочетаний» совершенно невразумительна для непосвященных [3, с. 77]. Непонятные буквенные нагромождения служили порой объектом сатирически острого осмеяния в заметках и фельетонах. «Каждый сам себе литератор, филолог и «сократитель». Похоже на то, что скоро, в видах всяческих «экономий», вообще упразднят членораздельную речь, и общепонятные фразы заменятся словами, доступными пониманию одних авторов», — писал, например, в «Правде» (1923 г.) фельетонист А. Зорич.

Следует подчеркнуть, однако, что уже в то время ряд лингвистов решительно выступал против огульного отрицания советских сокращений.

20-е и 30-е годы были периодом становления русской аббревиации. Начавшийся уже в 1918 г. процесс стихийной регламентации сокращений, а также горячая полемика, развернувшаяся в эти годы во время дискуссий вокруг аббревиации, способствовали стабилизации и нормализации аббревиатур, выработке определенных традиций в их употреблении и оформлении в соответствии с объективными закономерностями русского словообразования. Многие сложносокращенные слова, появившиеся в первые послереволюционные годы, вошли в активный фонд русского и других языков. Они стали если не «символом революционного языка», как гово-

рил в свое время о сокращениях Л. В. Щерба [25, с. 5], то во всяком случае словами-символами, отразившими в языках первые социалистические преобразования в нашей стране. Большое количество сложносокращенных слов было создано и в последующие годы Советской власти.

Всевозрастающая продуктивность и интенсивное употребление аббревиатур в русском языке наблюдается и в наше время. Новый аббревиатурный прилив породили научно-технический прогресс, бурное развитие международных связей, политической, культурной и общественной жизни. Каждый день мы сталкиваемся с новыми сокращениями названий партий, организаций, союзов, учреждений, научных и технических понятий и т. п. Массовое образование и использование аббревиатур и в наши дни не обходится без затруднений. Однотипные, а иногда одни и те же буквенные сокращения подчас произносятся по-разному. Увеличивается число акронимов, используемых лишь в качестве письменных сокращений.

Стало модным создавать аббревиатуры, которые понятны лишь узкому числу специалистов или предназначены для употребления в пределах только одной книги, статьи, реферата и даже небольшой заметки. Обилие таких аббревиатур создает впечатление, что иногда их создатели руководствуются не законом языковой экономии, а озабочены стремлением к экономии бумаги или желанием придать своим сочинениям наукообразный вид и затруднить понимание их содержания. Уже неоднократно отмечалось, что в таких случаях экономия в звуках и буквах приводит к неэкономичности мыслительной: наличие в тексте нескольких «рабочих» сокращений, не являющихся общепринятыми, вынуждает читателя неоднократно возвращаться к началу книги или статьи, чтобы вспомнить, как то или иное сокращение расшифровывается. Все это волнует широкие круги носителей русского языка, побуждает их обращаться с письмами к специалистам по культуре речи, просить разъяснить, как следует произносить те или иные аббревиатуры, какие правила и условия регламентируют их образование и употребление. Некоторые авторы таких писем ставят вопрос о необходимости организованной борьбы с использованием аббревиатур, ибо, по их мнению, в последние годы появилось огромное множество подобных сокращений. Если так пойдет дело и дальше, то великий русский язык превратится в некий шифр, понять который можно будет только с помощью словаря.

Следует отметить, что и у современных языковедов взгляды на сложносокращенные слова не совпадают. Большинство лингвистов оптимистически оценивают перспективу дальнейшего функционирования аббревиации как нового словообразовательного способа, подчеркивая, что и социальные и внутриязыковые причины сделали его очень продуктивным в русском языке советской эпохи. Изучение сложносокращенных слов показало, что аббревиация вполне соответствовала и соответствует структуре русского языка и законам его развития. Появление и употребление аббревиатур в качестве особого класса языковых единиц в русском,

а под его влиянием и в ряде других языков [9], кроме социальных причин, было обусловлено, в частности, стремлением к экономии, свойственным всем функционирующим языкам [16, с. 113—114]. Аббревиатуры, используемые в качестве лексических вариантов составленных наименований, способствуют устранению в языке противоречия между формальной расчлененностью номинативных словосочетаний и целостностью выражаемых ими значений [24, с. 105].

Этот способ стяжения составных наименований, известный русскому языку и в предшествующие периоды его функционирования, в послереволюционные годы приобрел качественно новый характер в своем развитии, быстро получил широкое распространение, общественную, а зачастую и юридическую (в декретах, постановлениях и других законодательных актах Советской власти) поддержку. Аббревиатура становится универсальным способом обогащения лексического состава во всех современных литературных языках.

Известны, однако, и в наши дни высказывания филологов, свидетельствующие об их сдержанном, если не скептическом, отношении к аббревиатурам. В исследованиях этих ученых, склонных по-прежнему относить сложносокращенные слова к периферии словообразовательной системы как в русском, так и в других языках, подчеркивается недолговечность аббревиатур (они «образуются и используются некоторое время, притом иногда очень короткое, и выходят из употребления») [19, с. 41], не совсем точно утверждается, что сложносокращенные слова «возникают в процессе устного общения, в фамильно-разговорном стиле речи, для которого характерна небрежность и, помимо других особенностей, также опускание в произношении части слова. В результате сокращения образуется обычно односложное слово разговорно-жанрового или даже вульгарного характера. Такие слова обычно не входят в лексическую норму национального литературного языка» [19, с. 41].

При обосновании своей точки зрения на аббревиатуры наши языковеды, как правило, обращаются к авторитету и опыту В. И. Ленина.

Чаше ссылаются на В. И. Ленина противники аббревиации, интерпретируя его высказывания так, как будто В. И. Ленин считал аббревиатуры словесным хламом и давал указания о беспощадной борьбе с любыми сокращениями. В качестве примера приведем лишь одну цитату: «Ведя борьбу за чистоту и общедоступность языка, В. И. Ленин непримиримо относился к различного рода словосокращениям, получившим широкое распространение в устной и письменной речи 20-х годов» [14, с. 5].

В подтверждение якобы непримиримого отношения В. И. Ленина ко всем аббревиатурам указываются следующие факты.

1) Критические замечания В. И. Ленина о языке газет, приводимые в воспоминаниях В. Д. Бонч-Бруевича: «Он терпеть не мог, замечу кстати, усвоенный у нас газетный язык, который часто был настолько беден, труден, скучен и непонятен, что Владимир Ильич не однажды восклицал при чтении газет:

«На каком языке это написано? Тарабарщина какая-то? Волашок, а не язык Толстого и Тургенева».

Особенно он также возмущался произвольными сокращениями всевозможных слов, которые нередко были совершенно непонятны для рабоче-крестьянской массы при чтении газетных статей [4, с. 1].

2) Отрицательное отношение к словам Уновис и Совнарком, высказанное В. И. Лениным во время его встречи с группой студентов Московских высших художественных технических мастерских (Вхутемас) в 1921 г.: «Ленину попалась книжка группы «Уновис». Ему объяснили, что «Уновис» — это утвердители нового искусства. Он смеется: «Ну, подумайте, товарищи, на что же это похоже — У-НО-ВИС? Кто же это поймет?» Студенты начинают лягаться: «Владимир Ильич, а СОВНАРКОМ — разве это понятно? СОВ-НАР-КОМ?» — «Вы правы, товарищи, СОВ-НАР-КОМ непонятно. И не надо вводить в литературу сокращенных названий: они понадобились нам под влиянием чрезвычайных обстоятельств. Только поэтому мы их должны терпеть» [22].

3) Неодобрительные замечания В. И. Ленина по поводу некоторых непривычных, не ставших еще общепризнанными сокращений, содержащиеся в его докладах. Например: «...к этому уродливому слову «совнархоз» мы сами еще не сумели привыкнуть, с иностранцами же, говорят, бывают случаи, когда они ищут в справочнике, нет ли такой станции... Эти слова мы не можем декретировать всему миру» [1, т. 38, с. 177], «Кто такой «Правбум?... Кому подчинен Правбум?» [1, т. 50, с. 269];

«Я бы очень хотел взять пример нескольких гострестов (если выражаться этим прекрасным русским языком, который так хвалил Тургенев) и показать, как мы умеем хозяйничать» [1, т. 45, с. 80].

4) Резкое осуждение В. И. Лениным использования слова «шкраб», о чем рассказывает в своих воспоминаниях А. В. Луначарский: «... Однажды я прочел ему телеграмму, в которой говорилось о тяжелом положении учительства где-то в Северо-западной губернии. Телеграмма начиналась так:

«Шкрабы голодают».

— Кто? Кто? — спросил Ленин.

— Шкрабы, — отвечал я ему, — это новое обозначение для школьных работников.

С величайшим неудовольствием он ответил мне: «Я думал, что какие-нибудь крабы в каком-нибудь аквариуме. Что за безобразие, называть таким отвратительным словом учителя. У него есть почетное название — народный учитель, оно и должно быть сохранено» [12, т. 4, с. 171].

Несомненно, что эти, приводимые обычно изолированно, суждения В. И. Ленина об отдельных сокращенных словах не дают основания для выводов о его отрицательном отношении к любым сокращениям. Подлинное отношение В. И. Ленина к аббревиации можно раскрыть лишь в том случае, если к изучению ленинского наследия мы будем подходить, руководствуясь ленинскими мето-

логическими принципами. «В области явлений общественных, — учил В. И. Ленин, — нет приема более распространенного и более несостоятельного, как выхватывание *отдельных* фактиков, игра в примеры. Подобрать примеры вообще — не стоит никакого труда, но и значения это не имеет никакого, или чисто отрицательное, ибо все дело в исторической конкретной обстановке отдельных случаев. Факты, если взять их в их *целом*, в их *связи*, не только «упрямая», но и безусловно доказательная вещь. Фактики, если они берутся вне целого, вне связи, если они отрывочны и произвольны, являются именно только игрушкой или кое-чем еще похуже» [1, т. 30, с. 350].

В соответствии с этим методологическим принципом при характеристике взглядов В. И. Ленина на аббревиацию важно учитывать все факты, прямо или косвенно свидетельствующие о его оценке этого явления в целом, а не об отношении к отдельным сокращенным словам.

Более глубокое знакомство с фактами показывает, что В. И. Ленин никогда не возражал против использования аббревиатур всем понятных или легко раскрывающих свою «внутреннюю форму». О его терпимом отношении к таким аббревиатурам свидетельствует и его беседа со студентами-вхутемасовцами. «Владимир Ильич, — пишет один из участников этой беседы, — обратил внимание на сокращенное по-новому название нашей школы «ВХУТЕМАС» и сразу начал безошибочно расшифровывать сокращение. Мы были приятно удивлены и спросили Владимира Ильича, как нравятся советские сокращения. Владимир Ильич начал очень комично каяться в грехах, что и он повинен в том, что испортили великий русский язык тем, что сам допустил наименования «Совнарком», «ВЦИК». Мы наоборот, взяли под свою защиту сокращения, доказывая их удобство» [18, с. 109].

Критические замечания В. И. Ленина в отношении некоторых аббревиатур не принимали форм указаний или рекомендаций к исключению из языка сокращенных новообразований. В 1920 г. он утвердил, например, явно неблагозвучное название коммуны «Скнемвар», составленное ее организаторами из первых букв своих фамилий [7]. В собрании сочинений В. И. Ленина не зафиксировано ни одного случая устранения В. И. Лениным аббревиатур в документах, написанных другими и представленных ему на подпись [2, с. 55].

Сам В. И. Ленин пользовался языком своего времени. Он употреблял и аббревиатуры, однако тщательно отбирал их, дифференцировал. В. И. Ленин сознательно ограничивал употребление сокращений в зависимости от характера и жанра выступления или статьи и от социального состава читателей или слушателей.

Так, в теоретических статьях В. И. Ленина сокращений сравнительно мало, в статьях и устных выступлениях с практической направленностью, содержащих официальные предложения по политической работе — значительно больше. Широко аббревиатуры

используются в письмах, планах, черновых набросках, записках, подготовительных материалах. Он употребляет такие слова как *военком, губком, нарком, исполком, внешторг, рабкрин, ревком, наркомат, начдив, райсовет, совпед, политбюро, управделами хоз-орган* и др. Исследователями отмечено в произведениях В. И. Ленина свыше тысячи аббревиатурных лексем. [2, с. 167]. Некоторые из них в настоящее время справедливо рассматриваются как ленинские неологизмы. Так, например, Н. М. Шанским установлено, что «существительное ЦК появилось в самом начале XX века и укрепилось (сначала в партийных кругах и марксистской публицистике), несомненно, благодаря работам В. И. Ленина. Впервые оно отмечается в напечатанном в 1902 г. на гектографе «Письме к товарищу о наших организационных задачах» [23, с. 106]. Слова *Центроткань, Центроуголь, Центробанк* впервые упоминаются в ленинских черновых набросках декретов и постановлений. В. И. Ленину принадлежат многие слова, образованные от аббревиатур: *совнархозники, рабкринщик, ололокадетская* (публика) и т. д. [8, с. 64]. Он охотно прибегал к использованию аббревиатур для высмеивания недостатков в работе советских органов: «комхвастовство» [1, т. 45, с. 44], «комбюрократизм» [1, т. 45, с. 45], «комчванство» [1, т. 45, с. 82], «комврање» [1, т. 45, с. 93].

Говоря об отношении В. И. Ленина к сокращениям, следует иметь в виду, что для него культура речи была проблемой не только языковой, но и политической. Популярность изложения, простота и доступность языка были призваны обеспечить прежде всего действенность революционного слова. Этими соображениями руководствовался В. И. Ленин в своем отношении к любым недостаткам языка пропагандистов и партийной печати, с этой точки зрения прежде всего он оценивал и сложносокращенные слова. Приведенные нами суждения В. И. Ленина являются лишь попутными замечаниями о конкретных аббревиатурах. Эти суждения свидетельствуют о том, что возражения В. И. Ленина вызывала прежде всего непонятность ряда аббревиатур, захлестнувших устную и письменную речь в первые годы Советской власти, затруднения, которые возникали при их восприятии широкими кругами читателей [21]. Локальными, не вошедшими еще в общенародное употребление, а, следовательно, и невразумительными для непосвященных представлялись ему в то время слова Правбум, гострест и т. п. и он настаивал на ограничении их употребления в газетах и других массовых изданиях. В. И. Ленин решительно выступал также против использования сокращений, неудовлетворительных в эстетическом отношении, вызывающих отрицательные звуковые ассоциации. В ряде случаев ленинские оценки аббревиатур имели и политические мотивы. Так, например, иронические замечания В. И. Ленина по поводу слова «совнархоз» исследователи не без оснований связывают с отрицательным отношением его к «левым» предложениям о создании «всемирного совнархоза», резкие выступления против слова «шкраб» — с борьбой за укрепление авторитета советского учителя [20, с. 62]. Таким образом, в каждом конкретном случае отрицательное отношение В. И. Ленина к тому

или иному сокращению было обусловлено вполне конкретными причинами.

Характерно, что наблюдения над сложносокращенными словами побуждают В. И. Ленина и к более глубоким размышлениям о развитии русского языка. Аббревиатурные сокращения он воспринимает как новый тип словообразования и делает лингвистическое замечание, свидетельствующее о том, насколько глубоко он знал русский язык и как чутко воспринимал происходящие в нем перемены: «Русский язык прогрессирует в сторону английского. Нэпо, —ком, —проф, —сов, —рабкооп, etc». [1, т. 44, с. 503]. Подмеченные В. И. Лениным изменения позднее были осмыслены специалистами как определенная тенденция русского языка к аналитизму [15].

Завершая анализ высказываний В. И. Ленина о сложносокращенных словах, следует, таким образом, сделать вывод, что он никогда не выступал против сокращений вообще и не призывал к их искоренению и полному устранению из языка [13, с. 140]. Он в принципе не отрицал необходимость в языке аббревиатур, сам пользовался ими, учитывая их коммуникативные преимущества по сравнению с многословными наименованиями, но выступал против чрезмерного засорения языка аббревиатурами громоздкими, не всегда удобопроизносимыми и не всем понятными. Ленинским принципом следует руководствоваться при использовании аббревиатурных наименований и в наши дни, осуществляя наиболее целесообразный отбор лексики при пополнении словарного состава русского языка.

Список литературы: 1. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 2. Алексеев Д. И. Сокращенные слова в русском языке. Саратов, 1979. 3. Баранников А. П. Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы. — Уч. зап. Самарск. ун-та, 1919, вып. 2. Самара, 1919; Горюфельд А. Г. Новые словечки и старые слова. Пг., 1922 и др. 4. Бонч-Бруевич В. Д. Как работал Владимир Ильич? — Читатель и писатель. 1928, 21 января. 5. Виноградов С. И. Аббревиатуры как варианты обозначения в русском литературном языке 20-х — начала 30-х годов. — В кн.: Литературная норма и вариантность. М., 1981. 6. Горелова Г. В. Особенности функционирования некоторых аббревиатурных новообразований в публицистике первых послереволюционных лет (по материалам произведений В. И. Ленина и публицистов «Правды»). — Вестник ЛГУ, 1970, с. 103. 7. Карпинский В. А. Письмо Ленина. — Правда, 1965, 16 января. 8. Кожин А. И. Выразительное средство публицистики. Заметки о языке публицистических трудов В. И. Ленина. — Русская речь, 1973, № 4. 9. Коломієць В. Т. Словотвір неологізмів у слов'янських мовах (від середини 40-х років ХХ ст.). — Мовознавство, 1973, № 2, с. 4; Станева Х. Към въпроса за аббревиатурите в съвременния български език. Български език. София, 1971, кн. 6. 10. Лопатин В. В. Рождение слова. М., 1973, с. 69. 11. Луначарский А. В. Предисловие. В кн.: Ленин и искусство. Л.; М., 1929. 12. Луначарский А. В. Один из культурных заветов Ленина. — В кн.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине в 5-ти т. М., 1970. 13. Мецкерский Н. А. В. И. Ленин и русский язык. — Вестн. Ленингр. ун-та, 1970, с. 140. 14. Митрофанов Г. Ф. В. И. Ленин о языке печати. — Русская речь, 1969, № 5. 15. Панов М. В. О частях речи в русском языке. — ИДВШ. Филологические науки, 1960, № 4. 16. Поливанов Е. Д. За марксистское языкознание. М., 1931. 17. Селищев А. М. Избранные труды. М., 1968. 18. Сенькин С. Ленин в коммуне Вхутемас. — Молодая гвардия, 1924, № 2—3. 19. Соловьева Т. А. К вопросу об использовании сложного сокращения для образования новых слов. — Уч. зап. Ивановского пед. ин-та, т. XXI, ч. 1. Гер-

манская филология, вып. 6. Иваново, 1959. 20. Сковцова Л. И. Теоретические основы культуры речи. М., 1980. 21. Сороколетов Ф. П. Борьба Ленинна за чистоту русского языка. — Русский язык в школе, 1962, № 2. 22. Тарловский М. Дорогой гость. — Огонек, 1924, № 10. 23. Шанский Н. М. Ленинские неологизмы. «ЦК». — Русский язык в школе, 1970, № 2. 24. Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., 1977, с. 105. 25. Щерба Л. В. Культура языка. — Журналист, 1925, № 2.

Стаття надійшла до редколегії 2 квітня 1983 р.

Ф. П. СЕРГЕЄВ, проф.,
Одеський університет

СЛОВ'ЯНІЗМИ В МОВІ ПАМ'ЯТОК РОСІЙСЬКОГО ПРАВА X—XVIII ст.

Предметом цієї статті є слов'янізми в мові пам'яток руського права XI—XVII і почасті XVIII ст. Дослідниками давно помічено, що доля старослов'янізмів у мові ділових документів незначна порівняно з мовою розповідної літератури. Пояснюється це головним чином тим, що офіційним документам властиві строгість висловлювання, стандартність словесних формулювань, споконвічні східнослов'янські правові норми, мовні формулювання яких відшліфовувались протягом багатьох століть. І все ж мова ділової писемності не уникнула впливу старослов'янської (давньоболгарської) мови, що засвідчують договори з греками X ст., «Руська правда», смоленські, новгородські та інші грамоти XIII—XVI ст.

У договорах 912, 945 і 971 років, які дійшли до нас в літописних списках, знаходимо насамперед слова з неповноголоссям: *власть, страна, съхранение, глава, прѣступити, брашѣно*.

Лексема *власть* ужита тут у трьох значеннях: 1) *сила, могутність*; 2) *воля, право*; 3) *владництво*, відомих пам'яткам старослов'янської писемності [6, с. 69—71]. Як вважає П. Лавровський, слово *страна* вжито для перекладу гр. *tegos*, яке дуже часто в грецькій мові вживалось замість *hoga* [4, с. 145]. *Страна* походить зі **stogpa* пор. *простор*), що спочатку означало *напрямок*, а також *простір*; від останнього значення розвинулось *край, область, держава*; останнє значення є церковнослов'янізмом [5, с. 180]. У контексті з високим, урочистим змістом вжиті *съхранение* — тримання (договірних зобов'язань); *съхранити* — дотриматись, додержати; *прѣступити* — порушити закон. В значенні *розділ, частина договору* вживається слово *глава* (пор. гр. *kefalion, kefale*). Серед слів із конкретним значенням слід назвати *брашно пища: У цесаря вашего брашно и якори и ужа и парусы елико надобе* (907 р.). Відзначено утворення з початковим *ра*: *равьно* (з гр. *ison* — список, примірник): *Равно другого свещания* (912, 945, 971 роки).

Вкажемо і на деякі слов'янізми в загальному перекладі з грецької мови: *изволение* — побажання, *изъшение* — утвердження, пе-

рекнанія, доказ; *удържание* — утвердження, закріплення; *имѣние* — майно, маєток; *искушение* — біда, горе, халепа. Південнослов'янське *искоушение* звичайне в пам'ятках старослов'янської писемності. На думку славістів, у текстах євангелій слово *искоушение* (гр. *peigastmos*) було вторинним, в первинному переказі апракоса замість нього знаходилось *напастъ* [6, с. 192, 292—294]; *искус* — катування, мордування, тортури; *написание, писание* — письмовий переказ, грамота; *неподвижение* — незмінність; *свъщание* — договір (пор. гр. *simbolaion*).

Старослов'янський за походженням суфікс **-ство** виступає в договорах іменником *убийство (убиство)* — позбавлення життя. Слово *болярин* представляє видозмінене запозичення болгарами із давньоруської мови слова *боярин* (із тюрк. *рајаг* чи *бајаг* > *бояр*, *боярин* — **-ин** під впливом слів типу *горожанин*) під впливом слова *быля*, відомого в основному в тому ж значенні, що і *боярин*. Слово ж *быля* в болгарській мові побутує не пізніше VII—VIII ст. [5, с. 217—218]. Пор. також *цѣсарство* (гр. *basileia* — 1) уряд, 2) титул царя), вжиті в договорах лише стосовно до грецької держави та її правителів і жодного разу стосовно до Русі.

В договорі 912 р. вжито слово *самодържьць* — *властитель, володар, повелитель* (калька із гр. *autokrator*); *светлость* у зверненні до царя (гр. *regifaneia*): *наша свѣтлость многажды право судихом*. В пам'ятках старослов'янської писемності гр. *elpos* — *народность, народ* передається словом *язык*. В цьому значенні воно вживається і в договорах руських із греками. Поняття *товар, торгівля* передано церковнослов'янським *коупля*. Це слово зафіксоване також у церковних книгах, знаходимо його і в «Руській правді». В грамотах і договорах це слово фіксується в значенні *покупка* [11, т. 2, с. 1371]. Слово *коупць* також належить до незаперечних церковнослов'янських [5, с. 254]. Старослов'янським є слово *имовить*, що передає поняття *багата, заможна людина*. Крім договорів, воно зустрічається лише в пам'ятках церковнослов'янської писемності. В так званих класичних пам'ятках старослов'янської писемності його немає [5, с. 244].

Повчальний, патетичний тон деяких частин договорів зумовив наявність у цих текстах великої кількості книжної лексики: *согрешение, создание, повелѣние, похотѣние, изволение, исповѣдание, «извѣшаемую любовь непревратну», «Святою единосуцною Троицею»* — в договорі 912 р.; *враждолюбець, вседержитель, спасение* — в договорі 945 р.; *богодохновенный* — в договорі 971 р. Це відрізняє договори від інших ділових пам'яток давньоруської держави [3, с. 60].

В договорах вживаються старослов'янські сполучники *аще* — *якщо, дондеже* — *поки, егда* — *коли, елико* — *скільки, не точию* — *но и* — не тільки — *але і, яко* — *що, щоб, яко жета* ін. Як засвідчили факти, мова договорів давньоруських князів з Візантією вказує на певний вплив на неї старослов'янської мови.

«Руська правда», створена в основній редакції в першій половині XI ст. і в пізніших редакціях — в останній чверті XI та першій чверті XII ст., дійшла до нас у великій кількості списків. Стар-

ший із них, так званий Синодальний список в Новгородській кормчій 1282 р. Дослідники мови цієї пам'ятки відзначають близькість її до розмовної, що зумовлено змістом мови, сферою застосування. Одні лінгвісти стверджують, що в мові «Руської правди» немає книжних, південнослов'янських елементів [8, с. 143]; інші не поділяють цього погляду. Так, А. Селішев зазначає: «Вони, (книжні, південнослов'янські елементи. — Ф. С.) хоч і в невеликій кількості, існують в мові цієї пам'ятки. Годі було б приписувати ці південнослов'янським пізнішим переписувачам» [9, с. 130—131]. Наведемо матеріал: *сѣвъкупитися* — зібратися; *зійтись, пакоци* — лиходійство.

У «Руській правді» є слов'янськи з фонетичними прикметами — неповноголосні форми та форми з жд: *чрево* — живіт, черево, пузо. С. Обнорський зазначає, що написання *чрево* трапляється на місці зіпсованого тексту [8, с. 139]. Але А. Селішев у зв'язку з цим зауваженням С. Обнорського дає таке трактування: «Іншим зумовлене в тексті Руської правди слово *чрево*, в південнослов'янському звуковому вигляді, рѣ, яке російські переписувачі передавали за допомогою ре. *Слід дати корм двом коням*, що «*има чрево взметъ*». Тут зрозуміла тенденція уникнути руського слова *чрево*: останнє не підходило за своїм побутовим грубуватим значенням *черево, пузо*» [9, с. 131]; назва дня, тижня, — *среда*; назва штрафу — *вразьда*; *ясти* замість *ѣсть*; *овнѣ* разом з *овца*; *аще* (рос. *оже*).

Виділяються слов'янськи зі словоутворюючими прикметами: а) з префіксом *без-*: *безоумие* — нестача, слабкість розуму; *из-*: *изгон*, *раз-*: *разбой* — вбивство, *разбойник* — убивця, *разграбление* — конфіскування, *разнаменати* — зняти, знищити; б) з суфіксом *-ие*: *безоумие*; *значение* — доказ; *убиение* — вбивство; в) з суфіксом *-ство*: *послушство* — свідчення, показання свідка; *тиунство* — виправлення обов'язків тиуна.

Зазначимо і деякі морфологічні явища в «Руській правді», пов'язані з впливом старослов'янської мови. Це — форми родового відмінка однини прикметників па *-аго*: *на боярьскаго тиоуна*, *конечяго моста ветхого*, *желѣзнаго платити*, *до третьяго свода*, і навіть форма з нестяжною флексією *-ааго*: *оже не боудеть свободьнааго*; закінчення родового відмінка однини жіночого роду на *-я*: *без всякоя свады* відповідно руській формі на *-ѣ*; в місцевому відмінку — *иѣ*: *о задници боярстѣи* і *о друужиѣ*. Пор. також звуковий вид займенника 1-ї особи однини *азъ* (*азъ емлю тя*) відповідно російському *язъ*.

У різних редакціях «Руської правди» відзначаються і такі старослов'янські форми та книжні слова: *благовѣренъ*, *благовѣстникъ*, *благодѣлъ* (зустрічається і в формі *бологодѣлъ*, *владыка*, *госение*, *дщерь*, *златолюбие*, *нощный*, *паки* [3, с. 62]).

Слов'янськи вживаються, хоч і в невеликій кількості, у грамотах XII—XIII ст. (грамота великого князя Мстислава Володимировича близько 1130 р., договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригією та Готським берегом 1229 р., договірна грамота новгородського князя Андрія Олександровича

1294 р. та ін.). Старослов'янські форми в основному характерні для трафаретних початків, традиційних формул; такий вираз *се азъ*, рідше без *се* в початку багатьох грамот перед згадуванням особи, від імені якої дається грамота: «*Се азъ Мъстиславъ Володимиръ сынъ...*» (близько 1130 р.). В середині цієї ж грамоти знаходимо російські еквіваленти цього займенника: «*а се я, Всеволодъ далъ месь...*»

Слов'янізми в традиційних зачинах не можна не враховувати: вони — свідчення безперечної і давньої участі старослов'янської мови в руській писемності. Їх взагалі можна розглядати як слід давнішого стану ділової писемності, яка, мабуть, була до більшої міри залежна від старослов'янської мови [12, с. 68—69]. Зустрічаються в зачинах грамот слов'янізми для передачі відповідного церковного змісту: див., наприклад, початок грамот 1264, 1266, 1270 років: *Благословение от владыки...* Вживання старослов'янському *владыка* повністю виправдане, оскільки воно зв'язано з церковною термінологією.

Старослов'янізмом за походженням вважається словосполучення *целовати крест*. Спочатку воно мало конкретне значення — *безпосереднє цілування хреста в підтвердження клятви, доторкнення до хреста під час присяги*. Потім у результаті багаторазового повторення це словосполучення стало стійким і набуло переносного значення — *присягати*, певною мірою утративши початкове значення. Поняття *присяга, клятва, супроводжувана цілуванням хреста* з XI ст. передавалось словом *целование*, старослов'янським за походженням. Із XII ст. цей іменник виступає в ролі стержневого у складі стійкого словосполучення *крестное целование*. Це складне найменування виходить із уживання в другій половині XVII ст.

У смоленських грамотах зустрічаються слов'янізми *послушество, послух, цесарство, союзи аще, пакы*; в новгородських — *розбойник, живот* в значенні *життя*. Крім того, переписувачі користувались поруч з російським префіксом *роз-* і старослов'янським *раз-*: *раздавати*. В духовенських та договірних грамотах великих та удільних князів XIV—XVI ст. до книжних традицій належать деякі трафаретні висловлювання — частіше всього це початки та закінчення, що закріплюються за різними типами грамот; наприклад, у заповідях та духівництвах (так званих духовних грамотах), як правило, вживались книжкові вислови типу «*при своем животе, целым своим умом*», — *живот* в значенні *життя*, що було властиво старослов'янській мові. В багатьох грамотах знаходимо приписку *дана в граде* — а не *городе* — з поміткою міста, де написаний документ.

Аорист цього періоду — ознака книжної мови, чужа діловій мові. Однак у деяких початках, в яких визначався характер грамоти, її призначення, могли вживатися аористи, наприклад: *се купи* — для купчих, *се заложу* — для закладних, *се розделиша* — для документів, які закріплюють розділ майна поміж спадкоємцями. В судових грамотах слово *господин* в кличній формі — традиційне звернення до судді, володаря: в офіційних актах зуст-

річається *брате* — звертання до другого князя чи до іноземного короля. До цих трафаретів належать ще *се аз*, яке часто видозмінюється: *се яз* — із російською огласовкою займенника. Вживається кличне сполучення *вса Руси* — при титулі великого князя. Наказові документи користувалися нерідко і церковнослов'янськими сполучниками в підрядних конструкціях: *понеже, дабы, поглику* та ін.; ці сполучники в наказовій формі у мові зробилися стійкими і збереглися у канцелярській мові пізнішої пори, ставши однією з прикмет канцелярського стилю.

У договірних грамотах великих і удільних князів відображаються і такі слов'янізми, як *душегубство, убийство, душегубец* — вбивця; *разбойник*, але значно рідше *розбойник*. Ці ж терміни знайдені і в московських судебниках 1497, 1550 і 1589 років. Інколи в судебниках вживається слово *властитель*, проте воно зустрічається рідше, ніж російська паралель цього слова *волостель*. Слова *грабитель* і *свидетель*, хоч і документовані в пам'ятках дуже рано (зустрічаються винятково в пам'ятках релігійного змісту, — див.: [11]), в юридичній мові до XIII ст. не вживалися. В судебниках XV—XVI ст. вони не є основними термінами, зустрічаються досить рідко [7, с. 161], як і слов'янізм *послух*. У пам'ятках руського права XVII ст. слово *грабитель* не зустрічається, а *свидетель* вживається рідко.

Дослідниками помічена нерівномірність книжного впливу в різних жанрах ділової писемності. Так, духовні грамоти піддаються цьому впливу більшою мірою, ніж інші типи грамот; приватні акти ближчі до розмовної живої мови, ніж офіційно-державні, наприклад, дипломатичні; вони менш нормалізовані, ніж документи типу судебників. Крім того, тексти Судебників XV—XVI ст. свідчать, наскільки розмаїтою була приказна юридична мова: старослов'янські за походженням форми стояли в одному ряду зі східнослов'янськими, книжкові елементи вживались одночасно з формами живої розмовної мови. Наприклад, в тексті Судебника 1497 р.: *А которого жалобника, а не пригоже управити; А котораго... поимають* (с. 20); *А иматъ боярину... боярину имати* (с. 21). В Судебнику 1550 р. на одній і тій же сторінці вживається книжкове написання *боаром* і *бояром* (с. 41), *подъачей* і *подячего* (с. 142), старі форми іменників *послуси* і *послусъхъ*, і нові *послухи* (с. 145) [3, с. 96].

В. Дю-Фе, дослідивши лексику деяких руських грамот, надісланих царем Михайлом Федоровичем і його батьком патріархом Філаретом англійським королям Якову I і Карлу I між 1613—1638 роками, приходять до висновку про вплив на словниковий склад російської дипломатичної мови XVII ст., з одного боку, церковнослов'янської традиції, а з другого, — мови канцелярії Великого князівства литовського [13, с. 82—83]. У дипломатичній переписці царі активно вживали церковнослов'янізми, що пояснюється копіюванням високопарної чи німецької фразеології їхніх кореспондентів. Так, за спостереженням В. Дю-Фе, у царя Михайла неодноразово зустрічаються абстрактні іменники: *осмотрѣние, прѣбывание, совершение, пришествие, призрѣние, соединение, вспо-*

можение, помощь воздаяти, совершати та ін., в мові інших творів цього періоду слово *радѣти* і подібні. В статті Б. Унбегауна [13, с. 82] на прикладі слова *закон* зроблено спробу показати умови, в яких релігійні і старослов'янські терміни могли проникнути, починаючи з XVIII ст., в мову законодавства. Вчений вважає, що слово *преступление* взято із церковнослов'янського вжитку [13, с. 106].

У пам'ятках міжнародного права XIV—XVII ст. теж знаходимо генетичні слов'янізми, які набули на російському ґрунті дипломатичної семантики: *единачество, дружба, содружество, союз* [10, с. 73, 92]. В XVII ст. *единачество* — *одиначество* уже не вживається, домінуючим був термін *союз* — також запозичений із старослов'янської мови, знайомий за творами церковноповчальної літератури з XI ст. в декількох значеннях (див. «Матеріали Срезневського»); в дипломатичній мові вживаються з кінця XV ст. у варіантах *союз*, а потім *союз* у значенні *тісні контакти дружби, дружнє єднання государів (згода)*. Старослов'янізм *дружба*, реєстрований творами церковного змісту XI і XV ст. в дипломатичній літературі і вживається у значенні *відношення між государями, оснований на взаємній повазі, обопільній злагоді, прагненні до миролюбства*.

Як зазначають дослідники, в діловій мові XVIII ст. слов'янізми вживаються, але надто помірно [2, с. 123]. Вони мали місце як в урочистій діловій мові найбільш важливих в суспільнополітичному відношенні документів (таких, як маніфести, дипломатичні акти), так і в повсякденній діловій мові тодішнього законодавства (різного роду укази), діловій переписці. Тут, насамперед, звертають на себе увагу сполучники, які мали в словниках XVIII ст. помітку *слов'янські* — *егда, яко* (аще зустрічається в основному в діловій мові петровського часу). В діловій мові вживались і такі сполучники, як *понеже, дабы, буде*, які не характеризувались словниками як слов'янські, але були архаїзмами в літературній мові XVIII ст. Ці й названі вище сполучники — канцеляризми ділової мови — були основною стилістичною прикметою даного різновиду літературної мови. Проти цих застарілих, консервованих в діловій мові слів в середині XVIII ст. виступають представники дворянського класу. В урочистому типі ділової мови вживались і такі слов'янізовані лексеми, як *равногласщій, предвосприимать*, застарілі форми *хочет, аз*.

Аналіз матеріалу показав, що старослов'янські утворення тою чи іншою мірою відображались у всіх видах пам'яток руського права. Частина слов'янізмів була єдиним називним способом для позначення тих чи інших понять права (*блуд, мятеж, послушество, цѣловати крест, цѣлование* та ін.). Деякі із старослов'янізмів вживались паралельно з східнослов'янськими елементами (*душегубство* — *головничество, измѣна* — *перевѣт, крамола, крамольник* — *коромола, коромольник, прѣступити* — *переступати, порушити, убийство, убиение* — *убойство, убийца; убоица, разбои* — *розбои, разбойник* — *розбоиник* та ін.) [1, с. 27]. Деякі церковнослов'янські та слов'янські утворення викликані до життя певною

мірою насильно і несуть у собі наліт фальшивості, чужої лексичній системі російської мови XVII—XVIII ст. (типу *храбророрец*). Слов'янізми вживались (правда, досить помірно) і в діловій мові XVIII ст. Прикмету «слов'янські» несли в основному архаїзми, слов'янізовані утворення, а також деякі стандартні синтаксичні конструкції, що надавали мові документа чисто канцелярське забарвлення або виступали як атрибути урочисто-піднесеної мови (наприклад, у документах міжнародного права). Сліди «слов'янського» впливу знаходимо в тих же двох різновидах (юридичної та дипломатичної) ділової мови XIX ст. і нашого часу.

Список літератури: 1. *Брицын М. А.* Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV века: Автореф., докт. дисс. Хмельницкий, 1967. 2. *Замкова В. В.* Славянизмы в деловом языке середины XVIII века. — В кн.: Очерки по истории русского языка и литературы XVIII века (Ломоносовские чтения). Вып. 2—3. Казань, 1969. 3. *Ковалевская Е. Г.* История русского литературного языка. М., 1978. 4. *Лауровский Н.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. СПб., 1853. 5. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». М., 1975. 6. *Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966. 7. *Мишина Е. Ф.* Об источниках юридической и общественно-политической лексики Судебников XV—XVI вв. — Уч. зап. Горьковского госуниверситета. Сер. филол. 1960, вып. 59. 8. *Обнорский С. П.* Избранные работы по русскому языку. М., 1960. 9. *Селищев А. М.* О языке «Русской правды» в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка. — У кн.: *Селищев А. М.* Избранные труды. М., 1968. 10. *Сергеев Ф. П.* Русская терминология международного права XI—XVIII вв. Казань, 1972. 11. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. В 3-х т. СПб., 1893—1912. 12. *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнерусской эпохи. — Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та имени А. И. Герцена, 1949, т. 80. 13. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. М., 1962, т. 2.

Краткое содержание

Показано употребление слов и некоторых форм старославянского языка в деловой письменности древне- и среднерусского языка. Рассмотрено их использование в договорах русских с греками (X в.), «Русской правде», смоленских, новгородских, московских и других грамотах.

Стаття надійшла до редколегії 21 лютого 1983 р.

К. К. ТРОФИМОВИЧ, проф.,
Львівський університет

СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ФОРМУВАННЯ СТИЛІВ

(на матеріалі верхньолужицької мови)

Тільки унормована літературна мова дає змогу цілеспрямовано вибирати необхідні стилетворчі засоби з багатьох ресурсів мови. Не можна, однак, погодитися з твердженням, що такими розвиненими можуть бути лише мови націй. Відомий радянський мовознавець М. М. Кожина стверджує: «Тільки достатньо сфор-

мована національна мова ... спроможна виражати все різноманіття відтінків думки і змісту мислення за допомогою семантико-стилістичних ресурсів» [2, с. 77]. Історія верхньолужицької літературної мови від середини ХІХ ст. до сьогодні свідчить про великі можливості літературної мови не тільки нації, а й народності. М. М. Кожина зазначає, що багатство стилістичних потенцій літературної мови (саме потенцій, а не закріплених у мові забарвлень) стає можливим лише на певному етапі і рівні її розвитку [2, с. 77]. Цим етапом у верхньолужицькій літературній мові була не мова нації, а мова народності*. Серболужицька народність не стала нацією, проте її літературна мова має риси, властиві літературним мовам націй. За нашими спостереженнями, літературна мова буржуазної народності принципово відрізняється від писемної мови феодальної народності. Разом з тим літературна мова буржуазної народності близька мові буржуазної нації [4].

Сучасна верхньолужицька літературна мова почала формуватися в середині ХІХ ст. До того часу у верхніх лужицях існували два варіанти писемної мови, кожен з яких відіграв неоднакову роль у становленні вихідної норми нової літературної мови. У формуванні функціональних стилів старі варіанти, можна сказати, участі не брали, бо і жанри писемності, і тематика усієї друкованої продукції були дуже бідні: переважна більшість зразків писемності мала релігійну спрямованість. Однак певні стильотворчі фактори в окремих текстах, напевно, використовувалися. Це можна сказати про поезію батька й сина М'єнів, особливо Рудольфа (1767—1841), у творах якого (створених протестантським варіантом писемної мови) з'являлися народні мотиви з використанням специфічних мовних засобів (пор. включення прямої мови, вживання розмовних слів *hejda, leptać: Pječ bije*, «Hejda k swaćinje!». // *Na mjezy chwataju, // Tu hólcy leža na brjuše, // Sydk słódkki leptaju.*). «Уловлюється» різниця між стилем поезії М'єня і манерою художнього виразу його попередників. Варто згадати також про зародження публіцистичного стилю в газеті Яна Дейки, яка друкувалася протестантським варіантом писемної мови в 1809—1812 роках [6].

Аналіз друкованих і рукописних текстів верхньолужицької літературної мови другої половини ХІХ ст. і перших десятиріч ХХ ст. дає достатній матеріал для простеження поступової стабілізації норми і зародження функціональних стилів.

Перша кодифікація норми верхньолужицької літературної мови в галузі правопису, фонетики і морфології (1848 р.) виявилася неповною і недостатньо категоричною, тому точна кваліфі-

* Помітними поворотними пунктами у розвитку літературних (писемних) мов є не зміни форм спільності людей (народності, нації), а зміни суспільно-економічних формацій (феодалізму, капіталізму) [3, с. 2—9]. Це наше положення, яке має важливе значення для пояснення багатьох явищ формування та функціонування верхньолужицької літературної мови, було схвально прийняте на Восьмому засіданні Міжнародної комісії з слов'янських літературних мов 11.10.1978 р. в Мінську.

кація явищ літературних чи нелітературних була полишена на розсуд самих авторів. З цієї ж причини і через відсутність нормативного словника не вдавалось об'єктивно визначити, наприклад, повну або часткову рівнозначність синонімів. Уже це одне (неопрацьованість синоніміки) стояло на перешкоді становленню стилів, бо «синоніміка мовленевих засобів — центральна проблема стилістики» [1, с. 252].

Морфологія — найслабший стилетворчий рівень мови, тому унормованість чи унормованість морфологічних форм ще не була вирішальною в становленні основних стилістичних засобів мови. Головна база стилістики — лексика і синтаксис, а якраз ці рівні у верхньолужицькій літературній мові не були осмислені з точки зору норми. Звідси випливає, що різні синонімічні засоби загальнонародної мови не могли належним чином використовуватися як ресурси стилістики. Перелом настав лише в 60-ті роки XIX ст., коли з'явився перший великий словник верхньолужицької мови [8], а вихід у світ наукового синтаксису створив нові сприятливі умови для становлення стилів [7].

Одночасно, звичайно, відбувалося уточнення норм на інших рівнях мови. Більш докладне визначення норми, наукова розробка ряду явищ літературної мови (встановлення літературності закінчень прикметників і займенників, більш точний опис фонетичних варіантів рівнозначних слів тощо) сприяли зміцненню бази для свідомого вибору стильотворчих засобів. Наприклад, недокладна кодифікація Пфуля в його першій граматиці [11] фактично ставила поряд декілька однакових за значенням форм, які не могли використовуватися з тим чи іншим стилістичним навантаженням, бо межі і можливості їх вживання не були визначені. Пфуль поряд з формою *dobrego* без коментарів наводить і форми *dobroho*, *dobroh'*. У граматиці 1867 р. Пфуль констатує, що форми на *-oho* «не годяться для шляхетної мови» [9, с. 64], а це вже визначало можливість уживання їх у літературній мові в стилістично нейтральній або маркованій функції. (Кодифікація закінчень прикметників і займенників Пфуля пізніше була удосконалена М. Горником у одній з публікацій у 1883 р.).

Діалектика норми літературної мови і стилю багатогранна. У перший період становлення норм літературної мови, кодифікованих авторитетними особами, кожна невідповідність нормі в тексті розглядалася як помилка. Про це свідчить аналіз текстів перед редагуванням твору і після його виправлення редакцією. Так, редактор М. Горник у 60-ті роки XIX ст. усував слова або їх форми, на яких був відбиток одного або другого конфесіонального варіанту старої писемної мови (тобто католицизми і протестантизми). З бігом часу, коли норма літературної мови вже стабілізувалася, окремі «католицизми» або «протестантизми» могли органічно вплітатися в тканину оповіді спеціально: їм надавалася стилістична функція. Наприклад, ненормативна на початку XX ст. форма іменника в називному відмінку множини, яка у давнину була нормою в католицькому варіанті писемної мови, спеціально вжита в назві повісті Я. Лоренца-Залеського: *Serbscy gjekowje*.

Нормативною в час Залеського була форма гјекојо. Автор ужив її з метою архаїзації.

У другій половині XIX ст. вживання німецьких слів у серболужицькому тексті кваліфікувалося як порушення норми. У той період, коли тільки вимальовувалися контури літературної мови, яка була могутнім фактором розвитку національної самосвідомості і згуртування народу в боротьбі проти соціального гноблення й германізації, численні германізми й інтернаціоналізми, що прийшли у верхньолужицьку мову під впливом німецької мови, сприймалися як нелітературні. В літературній мові, яка за тривалий час зміцніла, вживання німецьких слів й інтернаціоналізмів могло вже розглядатись як стилістичний засіб літературної мови (у саतिричних творах таку функцію могли відігравати германізми і раніше, але для цього було потрібне їх перебільшене вживання). Такі слова перестали лякати авторів і редакторів. Наприкінці XIX початку XX ст. у газетах уже часто з'являлося *direktor* замість *zarjadnik* (це та інші подібні йому слова «винайшли» пуристи), *civilny sud* замість *wšědny sud*; *parillon* замість *prítwark*; *officér* замість *wyšk*; *bataillon* замість *korhojnistwo*; *komandant* замість *rozkaznik*; *elektriski* замість *milinity* і т. д. (Усі слова взято з газети *Serbske Nowiny* за 1919 р.). Вільно вживалися в той час германізми *šula* (замість *wučernja*), *hamtski* (замість *zastojnski*; пор. нім. *amtlich*) тощо.

Германізми використовуються деякими сучасними авторами у функції стилістичного засобу. Їх уживають для створення колориту тої констигації, яка зображується в творі, їх вкладають в уста певних персонажів. У К. Кравца можна зустріти такі німецькі за походженням слова і словосполучення: *špocirkij*, *rebiłerunka*, *hawptska wěc*, *lazować* (мова персонажів), *ludžo su za šmakom šli*; *šaltowy pułt* (в мові автора).

Якщо літературна верхньолужицька мова на рівні лексики і граматики в наш час достатньо унормована (існує добра кодифікація), то про норму в галузі стилістики говорити не можна. Причиною є повна невивченість цього питання в сорабістиці. Емпірично можна ще визначити диференціальні ознаки різних функціональних стилів, але однозначно ніхто не сформулював положення про критерії норми в області стилю. Чи можна взагалі сьогодні говорити про таку постановку питання стосовно інших мов?

Є ще одне принципове питання. Існує думка, що верхньолужицька літературна мова щодо стилю бідна і недиференційована. «Верхньолужицька літературна мова ще молода, тому ... в ній змогли розвинутися головним чином тільки розмовний і літературний (художній) стиль» [12]. Автор цього твердження, правда, пізніше згадає ще про «елменти» наукового стилю та про капцлярський і публіцистичний стилі, зовсім не визначаючи їх меж і місця у верхньолужицькій мові. Така думка склалася на основі апріорних умовиводів. У сорабістиці відсутні спеціальні праці з стилістики, якщо не рахувати окремих нечисленних статей про мову і стиль деяких письменників або розділів монографій про їх творчість, в яких дещо говориться про мовні особливості творів.

Досліджений нами матеріал другої половини XIX і перших десятиріч XX ст. дає підстави твердити про формування функціональних стилів у верхньолужицькій мові. В основному з них — у стилі художньої літератури чітко вимальовуються особливості індивідуального стилю деяких письменників.

У новій верхньолужицькій літературній мові від моменту її виникнення відбувалося формування двох функціональних стилів: художнього і наукового. Науковий стиль представлений у працях гуманітарного напрямку, передусім, мовознавчих. Мабуть, не помилимося, стверджуючи, що вже в XIX ст. формувалися основи і публіцистичного стилю.

Нова верхньолужицька літературна мова, створена зусиллям членів товариства Матиця сербська, почала функціонувати найсперше у сфері науки. Найперші публікації з'явилися в Журналі Матиці сербської (з 1848 р.) і були присвячені описові різних рівнів мови. Науковий стиль, що характеризується монологічним характером викладу, численністю термінів, абстрактної лексики, вкрапленням вставних слів і сполучень, вживанням слів у прямому значенні тощо, склався природним способом. Автори-лінгвісти, які писали двома мовами (німецькою і серболужицькою), без особливих труднощів переносили всі елементи наукового стилю, усталеного в німецькій мові, в рідну мову. Точне наукове мислення, пов'язане з точністю викладу думок, було однаковою мірою властиве творам згаданого Пфуля, який писав наукові праці двома мовами.

Є безсумнівні докази становлення публіцистичного стилю (в газетах) у верхньолужицькій літературній мові кінця XIX — початку XX ст. Так, у газеті за 1919 р. зафіксовані особливості викладу, характерні для виробленого сучасного публіцистичного стилю (газетної мови). Це, наприклад, манера викладу з посиленням на джерело інформації (без точного апарату) типу: *Z Revela jendźelske nowiny zhonja, zo...; Reuterec telegrafownja zhonj, zo...* Це також мстонімичне називання столиць держав замість самих держав (*Moskwa* замість *Ruska*, *Konstantinopol* замість *Turkowska* та ін.). Характерні також заголовки, в яких пропускаються допоміжні дієслова, що неможливе в жодному іншому повідомленні, напр.: *Njewotwisni socialdemokratojo z němskeho knježerstwa wustupili*. У такому ж повідомленні (не в заголовку) неодмінно слід було б ужити допоміжне дієслово (*knježerstwa su wustupili*). Можна було б проілюструвати і такі риси, як часте використання мовного кліше, порівняно простий синтаксис тощо.

Аналіз художньої прози і поезії дає право твердити, що окремі письменники (Г. Зейлер, Я. Радисерб-В'еля, М. Андрицький, Я. Барт-Чишинський) вміло використовували зображально-виражальні засоби мови, користувалися можливостями, що їх надавала лексика і граматична стилістика, причому вибір засобів проводився своєрідно, що свідчить про стилістичні особливості мови кожного з названих письменників.

Проза Я. Радисерба-В'елі відрізняється простими ситаксичними конструкціями, слова в реченнях часто склалися до купи так,

що творили ритмічні групи, характерні для поезії. Пор.: Wěš tu cyrkwinski wjes, kotraž najdale do Serbow widźiě. Jeje wěža radostnje k njebjeskej módrinje hlada kaž zróstna, slónčka wjesoia jědla a hordozni so do dalokich wosadow.

Письменник черпав велику силу виражально-зображальних засобів з мови простого люду або створював їх за зразком народної мови. Це, наприклад, вживання синонімічних сполучень типу puza a běda, běda a zło, rada a pomos, hoły a wutły (народні); rěki a rěčki, kótlý a kótlіcki, kule a kuliska (власні утворення).

Список літератури: 1. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961. 2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977. 3. Трофимович К. К. Смена общественно-экономических формаций и развитие верхнелужицкого литературного языка. — *Lětopis Instituta za serbski ludospyt*, rjad A, 1980, N 27/1, s. 2—9. 4. Трофимович К. К. Формування літературної мови серболужицької народності. — *Мовознавство*, 1978, № 5, с. 12—19. 5. Трофимович К. К. Язык Яна Радисерба-Вели. — *Rozhlad*, 1982, N 12, s. 442—446. 6. Навес Л. Jan Bohuchwal. Dejka založitel serbskeho powinarstwa. — *Lětopis Instituta za serbski ludospyt*, rjad A, 1955, N 3, s. 80—144. 7. Liebsch G. Syntax der wendischen Sprache in der Oberlausitz. Bautzen, 1884. 8. *Pfuhl*. Lausitzisch Wendisches Wörterbuch / Verfasst unter Mitwirkung von Seiler u. Hornig. Budissin, 1866. 9. *Pfuhl*. Laut- und Formenlehre der oberlausitzisch-wendischen Sprache: Mit besonderer Rücksicht auf das Altslawische. Bautzen, 1867. 10. *Pfuhl*. Hornolužiska serbska ryčnica na přirunowacym stejiscu. Budyšin, 1862. 11. *Pfuhl*. Hornjoluziski Serbski Prawopis z krótkim ryčničnym přehladom. — *Casopis Mačicy serbskeje*, 1848, s. 65—127. 12. Šewc H. Gramatika hornjoserbskeje rěče, 1. zwjazk. Budyšin, 1968.

Краткое содержание

Между становлением норм литературного языка и формированием стилей имеется тесная диалектическая связь. Недостатки в нормировании литературного языка и кодификации норм препятствуют развитию стилей. В процессе развития литературного языка возможны случаи превращения слов и форм, отклоненных строгой кодификацией, в стилеобразующие средства художественной речи в более поздний период. В истории верхнелужицкого литературного языка интересно изменение отношения писателей к германизмам: заметен путь от их безоговорочного отрицания к наделению стилистической функцией в серболужицком тексте. В верхнелужицком литературном языке, несмотря на то что он является языком не нации, а народности, возникли функциональные стили, продолжающие свое развитие.

Стаття надійшла до редколегії 5 лютого 1983 р.

В. П. АНДЕЛ., доц.,
Львівський університет

ПРОЦЕСИ КОНВЕРСІЇ І ТРАНСПОЗИЦІЇ У СЛОВОТВОРІ НАЗВ ВЛАСТИВОСТІ В СУЧАСНІЙ ЧЕСЬКІЙ МОВІ

У системі сучасних слов'янських лексичних засобів на означення абстрактних понять властивості мають високу продуктивність, семантичну виразність і посідають важливе місце назви з формантом *-ostь* (рос.), *-ost* (чеськ.). Поряд із ним у складі назв властивості виступає ряд інших суфіксальних словотворчих морфем, менше або й зовсім непродуктивних, наприклад: *čist-ota*, *пов-іпа*, *zdrav-і*, *bohat-ství*. Однак усі разом вони не становлять і десятої частини загальної кількості утворень з формантом *-ostь*. І, навпаки, в давній період ці пропорції виражалися частіше на користь словотворчих типів з формантами: *-іпа*, *-ota*, *-ství*. Слабка активність словотворчих типів з вказаними формантами традиційно пояснюється спадом їх продуктивності. Твердження це, проте, не з'ясовує причин і передумов, якими був викликаний такий стан.

Важливим фактором, який визначає продуктивність тих чи інших структур, є внутрішньомовні передумови здійснення словотворчих процесів. До них насамперед належить: наявність або відсутність твірних основ з відповідною морфологічною будовою. Всі вони, якщо йдеться про найдавніший історичний період, у який зберігали ще свою продуктивність згадані словотворчі типи, повинні характеризуватись простою словотворчою будовою, чим, наприклад, відзначаються основи первісних, як правило, якісних іспохідних прикметників. Їх первісна семантика характеризується ще слабкою диференцією значень властивості і якості, а структура обумовлює поєднання з усіма наведеними формантами: *čis- t-ý*, *пов-ý*, *zdrav-ý*, *bohat-ý*, *tvrd-ý*.

Зовнішні передумови пізнання навколишньої дійсності сприяють виникненню нових понять, які втілюються в засобах номінації.

Постійний пошук нових назв із згаданим значенням, але вже з багатшою семантикою, поступово перестає обмежуватись твірним матеріалом лише первісних основ.

Отже, зовнішньомовні фактори активізують рух наявних словотворчих засобів, впливають на зростання диференціації семантичного змісту. Внутрішньо- і зовнішньомовні фактори взаємопов'язані і взаємозумовлені. Порушення одного з складових елементів викликає якості, які прямо позитивно або негативно впливають на показник продуктивності.

У сучасних дослідженнях про словотвір іменників та інших частин мови на фактах сучасного чи минулого слов'янських мов застосовується всебічний комплексний підхід, що забезпечує повноту розкриття поставлених питань. Палежна увага приділяється цьому і в даній статті.

У процесі історичного словотвору в різні періоди більшою чи меншою мірою проявлялися процеси конверсії та транспозиції.

Такі явища найбільшого вираження досягають в словотворі абстрактних назв, в тому числі й на означення властивості. Сьогодні транспозиція у своєму нормативному вияві — показник продуктивності. Шляхом транспозиції забезпечується постійний приплив нових абстрактних назв до лексичного складу сучасної чеської та інших слов'янських мов. Мовним вираженням для даного типу назв є транспонування ознак, властивостей (виражених прикметником), залежних від субстанції, у частину мови (іменник), яка виражає цей же зміст незалежно і набуває здатності бути означуваною [3, с. 43]. Наприклад, чеське: *šed-ý, šed-ina, šed-ost*; рос.: *сед-ой, сед-ина, сед-ость*.

Порівняно зі способами транспозиції у процесах номінації конверсія втратила давню активність або й зовсім не спостерігається.

У праслов'янській і давньоруській період конверсія була одним із живих способів словотвору. Очевидно, внаслідок її впливу у мовній практиці й до сьогодні побутують давні за хронологією утворення типу рос.: *новъ, проседь, зябь, даль, мель, синь*; чеськ.: *žlut', šed'*.

Конвертовані утворення даного типу могли повстати на базі основ непохідних коротких прикметників, наприклад: рос.: *новъ > >новъ*; чеськ. *šed > šed'*, або шляхом зворотного словотвору на базі повних (займенних) основ прикметників: *синь > синий; žlut' < žlutý*. Внаслідок конверсії відбувалася зміна частини мови (прикметника — в іменник), фонетична альтернація — пом'якшення кінцевого приголосного словотворчої основи.

Поява нових назв на означення властивості, ознаки свідчить про існування відповідних умов для здійснення словотворчого акту шляхом транспозиції основ прикметників у категорію іменників. У випадку невідповідності одного з елементів, які в кінцевому підсумку зумовлюють виникнення нового слова, у ланцюгу взаємозумовлених морфемних структур порушується їх лексико-семантична співвідносність, появляються прогалини в передумовах транспозиції і, як правило, знижується продуктивність актуальних словотворчих засобів. Це виражається відсутністю: 1) потрібного лексико-семантичного змісту в наявних словотворчих основах; 2) очікуваного лексико-семантичного змісту у виразі, що появився у результаті словотворчого акту; 3) необхідних морфологічних (фонетичних) передумов на морфемному шві для здійснення словотворчого акту; 4) словотворчо актуальних твірних основ.

Позитивні або негативні умови для здійснення конверсії і активних зрушень у розвитку лексики взагалі проявляються з різною інтенсивністю і в певних хронологічних рамках.

Щодо абстрактних назв властивості у процесі їх дальшого творення, то, як засвідчують тексти слов'янських писемних пам'яток, бракувало нових непохідних основ прикметників із значенням властивості, якості. Їх резерв вичерпався та й, зрештою, нові смислові лексичні градації для позначення нових понять не вкладалися в шкалу успадкованих словотворчих засобів. Поряд з давнішим інвентарем формантів нагромаджувався новий резерв словотворчих основ у складі прикметників на означення властивості,

який своїм смисловим навантаженням відповідав новим потребам.

Тексти давньоруської та старочеської мови досить точно передають напрям розвитку і характер змін, зокрема, у складі абстрактної лексики для позначення понять властивості, якості. Сучасна мовна практика зберігає слова давнього походження типу давньоруськ.: *блажь, тишь, обилие, веселие, тишина, новина, чистота, простота*, форманти яких позбавлені активності в сучасній деривації.

Протягом XIX ст., важливого періоду в розвитку слов'янських мов та слов'янського мовознавства, з'являються перші тлумачні словники слов'янських мов з багатим реєстром лексичних засобів. Відбулося помітне перегрупування засобів словотвору, змістились центри ваги в подальшій продуктивності словотворчих формантів; у морфологічному складі прикметників виникли нові похідні основи, які за семантичним насиченням і морфологічною будовою у більшості випадків не співвідносні з словотворчими структурами прикметників минулого.

Надзвичайно розширився запас ад'єктивних формацій від інших частин мови з ускладненою афіксальною будовою. Водночас перестали з'являтися нові непохідні прикметникові основи. Змінилися традиційні напрями дериваційних та семантичних зв'язків; нові морфологічні структури перестали відповідати дериваційним вимогам давніх словотворчих моделей за формою і за суттю.

Особливістю давніх непохідних прикметникових основ, навантажених переважно смислом ознаки, є їх дериваційні здатності. Від цих основ легко утворювались абстрактні назви властивості з усіма дериваційно актуальними формантами, наприклад: рос.: *новъ* > *новь, новина, новота, новость*; *здоровъ* > *здоровье; благъ* > *блажь, блаженство*; чес. *šedý* > *šed', šedina, šedivost; zdrav* > *zdraví*; *čistý* > *čistota*; *bohatý* > *bohatství*.

Щодо нових похідних прикметників, які виникли на ґрунті основ різних частин мови, то вони за своїми дериваційними якостями не співвідносні з інвентарем успадкованих формантів, які переважно не виявляють активності з огляду на відсутність умов для проведення конверсії чи транспозиції. З числа існуючих формантів лише форманти чеськ.: *-ost, -ství*; рос.: *-ость, -ствие* зберігають висхідну словотворчу активність, не завжди хронологічно тотожну в окремих слов'янських мовах. Наприклад, у російській мові до XIX ст. формант *-ость* не виявляв великої продуктивності. Продуктивність форманта *-ствие* частіше фіксується у писемному мовленні.

Носії мови описуваного періоду, очевидно, продовжували сприймати й основи похідних прикметників у процесі творення нових назв в рамках традиційних правил. Були труднощі в процесах деривації, мотивовані неможливістю поєднання більшості давніх формантів з похідними основами, невідповідністю форми (формантів) і змісту (похідних основ). Всупереч мовним законам з'являлися слова з невідповідною морфологічною будовою [5, с. 296—299].

Найважливішою причиною обмеження дериваційної гнучкості похідних прикметників, порівняно з непохідними, була їх нездатність підлягати процесам конверсії шляхом попереднього зворотного словотвору, бо в його результаті відбувався поворот до вихідних структур, наприклад: внаслідок зворотного словотвору (подібно, як у первісних прикметників: *šedý* > *šed'*) виділяється основа похідного прикметника *čipný* > *čip*; причому *čip* (*дія, вчинок*) є й вихідною основою (іменник) цього похідного прикметника; *plánový* (*плановий*) — *plán* (*план*), вихідна основа *plán*; *dospělý* (*зрілий*) — *dospěl* — форма активного дієприкметника на -l, він же є вихідною основою похідного прикметника.

Такому способу словотвору основи похідних прикметників не відповідають.

Відповідно і в російській мові від похідних прикметників типу *властный*, *влюбчивый*, *виртуозный* неможливо очікувати появи назв властивості внаслідок зворотного словотвору, тобто іменника на базі їх кореневої частини: *властный* > *власт(ь)*, *виртуозный* > *виртуоз*, бо відбувався поворот до вихідної основи іменника чи іншої частини мови.

Найбільш актуальним і відповідним словотворчим вимогам у словотворі абстрактних назв властивості виявився формант -ost, семантично багатофункціональний, фонічний і словотворчо гнучкий. За його допомогою нескінченним потоком транспонуються основи похідних прикметників у нові абстрактні назви властивості за рахунок власних і запозичених словотворчих основ. Утворення типу чеських *činnost*, *plánovost*, *dospělost*, *dopřavnost*, *revolučníost*, російських *властность*, *влюбчивость*, *виртуозность*, *революционность* забезпечують звичну послідовність звукових одиниць, що обумовлює роботу артикуляційного апарату і легкість вимови, задовільну фонічність і очікуване лексико-семантичне навантаження.

Формант -ost характеризувався ще незначною продуктивністю на початку писемного періоду у слов'янських мовах. Такі слова у складі утворень від основ непохідних якісних прикметників зрідка виступали у текстах старослов'янської мови, наприклад: *грьдость*, *милость*, *мѣдлость*. З аналогічною будовою словотворчої основи такі утворення вживалися в давньоруській (*грубость*, *черность*); староукраїнській (*пилность*, *противность*); старочеській (*pevnost*, *pilnost*) мовах.

У складі сучасних чеських утворень з формантом -ost переважають похідні прикметникові основи, завершені одним або групою приголосних. Найчастіше (до 80% всіх випадків) виступає приголосний -p-, який найбільше відповідає вимогам морфемного шва. Решту процентів складають інші приголосні: -v-, -r-, -č-, -k-, -t-, -z-, -h-, -p-, -ch-. Похідні прикметникові основи, транспоновані у свою чергу з коренів-основ дієслів: основ пасивних дієприкметників: *perřiraven-ost*, *vůřazen-ost*, активних дієприкметників на -l; *vytrval-ost*, *zvykl-ost*, прикметників з дієслівною основою *zaležit-ost*, *odpovědno-ost*; прикметників з основою іменників: *hospodárn-ost*, *životn-ost*, *zainteresovan-ost*, *pozorn-ost*, *obětav-ost*, від основ прикметників: *nutn-ost*, *star-ost*, *důležit-ost*, *vzácn-ost*.

Похідні прикметники з різних частин мови, що лягли в основу утворень на *-ost* у чеській мові, з'явилися, як і в російській та українській мовах, уже в писемних пам'ятках XIV ст., що є певним доказом про пересування порога вигасання продуктивності активних раніше формантів у складі словотворчих типів на означення властивості та уніфікації поліфункціонального і продуктивного форманта *-ost*. Стосовно давньоруської мови дані словника І. І. Срезневського засвідчують — відприкметникових лексем на означення властивості з формантом *-ost* тут налічується близько 80 назв, включаючи одиничні з дієслівним елементом основи: *знамость, вѣдомость, трѣпость* [6].

Протягом останніх десятиліть (40—80-ті роки), зокрема в практиці російського, українського та чеського мовлення, з'явився структурно аналогічний описанню але новий семантично словотворчий тип назв з формантом *-ost*: *посещаемость; відвідуваність; návštěvnost*. Це назви, у яких лексико-семантичне навантаження властивості пересувається на другий план, воно по суті виявляється у вираженні певних процесів, власне, в їх повторях, кратності, що загалом може означати «кратність проведення певної дії, процесу», тобто статистику дій. Даний словотворчий тип у науковій літературі має назву статистичного.

У процесах конверсії в складі транспонованих слів спостерігається неоднаковий ступінь їх основного лексичного значення. Як зауважує М. Докуліл [3, с. 128], залежно від зміни лексичного значення основного слова розрізняють такі типи конверсії: мутаційна (повна зміна лексичного значення); модифікаційна (часткова зміна лексичного значення); транспозиційна (без зміни основного лексичного значення). Причому перший і третій типи конверсії супроводжуються зміною не лише парадигми, а й частини мови.

Абстрактні назви, які в сучасних слов'янських мовах загалом утворюються від прикметникових основ за моделлю з формантом *-ost*, явно не завжди збігаються за своєю семантикою з давнішими чи сучасними утвореннями з аналогічним суфіксом від основ якісних прикметників. Наприклад, у складі слів: *vzácnost, zivotnost, starost; pozornost, rozpinavost, hospodárnost; vyřazenost, zkušepnost, dovednost; poruchovost, návštěvnost, propustnost* — вималюється досить чітко за будовою і значенням похідних словотворчих основ декілька груп, зокрема: назви властивості, згідно з таким же значенням відприкметникових словотворчих основ, з відсутністю прояву будь-якої дії (*vzácnost*); назви з достатньою дозою рис властивості, яка сформувалася на морфологічно завуальованих девербативних елементах в основі похідного прикметника, що вмотивовує значення властивості (*hospodárnost*); назви з різною динамікою дії за семантикою твірних основ, проте дещо злагідненою характером форманта і функцією ад'єктивної основи (*vyřazenost*); назви, що разом з певними рисами властивості, які обумовлюють прикметникові основи, завдяки вербальному елементу мають ще інше лексико-семантичне навантаження: означають кратність, повторюваність певних актів, процесів, характер яких

вираженій формою ознаки (propustnost). Такі утворення репрезентують наймолодшу лексико-семантичну групу абстрактних назв.

Очевидно, мовною практикою апробоване виникання і постійне зростання також поствербальних похідних структур у поєднанні з формантом -ost на зразок деад'єктивних, які мають зберегти й динаміку, притаманну дії, але разом з тим утворити найменування з характерними рисами ознаки і якостями позачасовості. Зростаюча транспозиція похідних прикметників у субстанції, регулярність, продуктивність названих словотворчих засобів вказують на актуальність такого типу назв.

Список літератури: 1. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 2. К., 1978. 2. Bcsední řeči Tomáše ze Štítného. Vyd. M. Hattala. Praha, 1897. 3. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování. I. CSAV. Praha, 1962. 4. Doroszewski W. Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa, 1963. cz. I. PWN. 5. Flajšhans V. Náš jazyk mateřský. Praha, 1924. 6. Indeks a tergo do słownika staroruskiego I. I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968.

Краткое содержание

В составе основных факторов, которые определяют словообразовательные абстрактных названий, важную роль играет явление конверсии, то есть транспозиция основ качественных прилагательных или глаголов, соответственно в субстанции со значением свойства или действия. Нормальное и интенсивное протекание конверсии — свидетельство продуктивности словообразовательных морфем. В современной языковой практике конверсия осуществляется в большинстве случаев за счет производных основ прилагательных из других частей речи, усиливается продуктивность многофункционального типа с формантом -ost, обогащается семантика новых названий.

Стаття надійшла до редколегії 10 березня 1983 р

І. М. ТЕПЛЯКОВ, ст. викл.,
Львівський університет

ВАРІАНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕОЗНАЧЕНО-ВЕЛИКОЇ КІЛЬКОСТІ (на матеріалі чеської мови)

Роздільнооформленість усталених словосполучень як особлива особливість їх плану виразу — одна з головних причин фразеологічної варіантності. Цей окремий різновид співвідношення змісту і форми базується на загальній асиметрії мовного знака і проявляється у незбігу планів виразу й змісту. Для фразеологічної одиниці (ФО) такий незбіг між планами виразу і змісту особливо показовий, оскільки він закладений в самій природі процесу фразотворення [1, с. 5—13] і обумовлює, з одного боку, «відносно широку мобільність компонентів фразеологізму», а з дру-

ного — «відносну стабільність його загального значення» [2, с. 20].

Дана стаття обмежена аналізом опису формально-граматичної варіантності **ФО** на позначення поняття неозначено-великої кількості. Цей тип, на відміну від лексичного, характеризується різноманітністю структурних видозмін. У нього ми включаємо, зокрема, варіанти фонетичні, словотворчі (або морфемні), морфологічні, синтаксичні, позиційні та ін.

Компоненти фонетичних варіантів **ФО** відрізняються від інших вимовою: je tu smradu jako v oričárně (ve voričárně, padobí jako o) vo křtinách, je jich jako dobrých (dobřejch, mít něčeho malý) malej vagón, mít něčeho více (víc než dost, mít peněz jako slupek (šlupek) (šupek, mít něčeho majlant) majland. Модифікації фонетичного порядку конкретно виявляються: 1) у вживанні в одному з варіантів, звичайно розмовному, протетичних приголосних *v* або *h*, що полегшують вимову відповідних слів (je tu smradu jako v oričárně (ve voričárně, mít něčeho do aleluja) haleluja); 2) у вживанні в одному із варіантів дифтонгічного сполучення *-ej* на місці літературно унормованого *-ý* (je jich jako dobrých (dobřejch, mít něčeho malý) malej vagón); 3) у вживанні паралельних суплетивних форм вищого ступеня прислівника *více/víc*, де друга форма являє собою розмовний варіант (mít něčeho více/víc než dost); 4) у вживанні різних груп приголосних *sl, šl*. Наприклад, ряд варіювання фразеологізму (mít peněz jako slupek/šlupek/šupek), де фонетичні трансформації перших двох варіантів зумовлені схожістю способу творення приголосних, що в них замінюються, а остання форма — результат спрощення груп приголосних, характерного для розмовного стилю мови; 5) в уживанні у варіантах різних приголосних, умовлених діалектною своєрідністю чеської розмовної мови (je jich jako hasačertů/hasačertů, mít něčeho majlant/majland).

Словотворче (або морфемне) варіювання компонентів **ФО** знаходимо у зворотах děti jako hrachu/hrášků, holec jako buchet/buchtiček, bylo jich jako drabů/drabantů, je jich jako čertů/hasačertů, mít dluhů jako starý oficír/štábsoficír, mít něčeho do boha/pánaboha/pámbička, mít něčeho po stařečkovu/staříkovo, protrhla/roztrhla se s nimi ošatka; 1) у вживанні в одному із варіантів демінутивної форми іменника (děti jako hrachu/hrášků, holec jako buchet/buchtiček), що збільшує її емоційно-експресивну насиченість; 2) у вживанні варіантів, утворених за допомогою суфіксів від різних похідних основ, завдяки чому вони набувають різного стилістичного забарвлення (mít něčeho až po stařečkovu/staříkovo, де один дериват stařečkovu походить від нейтрального stařec, а другий staříkovo — від фамільярно-експресивного stařík); 3) у вживанні варіантів, утворених від одної похідної основи, але за допомогою різних префіксів (protrhla/roztrhla se s nimi ošatka); 4) у вживанні варіантів, один з яких є складним словом, що включає в себе інший варіант (je jich jako čertů/hasačertů, mít dluhů jako starý oficír/štábsoficír, mít něčeho do boha/pánaboha).

Один з найбільш продуктивних типів формально-граматичного

варіювання зводиться до морфологічних змін лексем. Основні відмінності між морфологічними варіантами **ФО** на позначення неозначено-великої кількості такі: 1) варіювання флексії **-e, -u** у місцевому відмінку однини іменників чоловічого роду, що означають неістоти (je tam lidí jako na jařmarce/jařmarku, je tam lidí jako v úle/úlu). Вживання різних закінчень тут зумовлене парадигматичними особливостями відмінювання іменників даного типу; 2) варіювання флексій іменників у родовому відмінку, належних до різних розрядів (je tam lidí/lidu jako by vláknø tahl, де форма lidí із закінченням **-i** утворена від іменника lidé (люди), а варіант lidu із закінченням **-u** — від збірного іменника lid (народ). Аналогічні зміни зафіксовані в прикладі mít peněz jako hadrů/hader, де hadrů є формою родового відмінка множини слова hadr (клатоть, шматок), а hader — відповідно формою родового відмінка множини збірного hadry (лахміття, драгтя); 3) вживання іменника у формі однини і множини (mít řeči jako bába/báby na trhu); 4) варіювання роду іменника (mít řeči jako šlejř/šlejřička); 5) відпадання в одному із варіантів — діеприкетнику минулого часу чоловічого роду — суфікса **-l** після приголосних (pytel se s nimi roztrhl/roztrh), причому вживання безсуфіксальної форми характерне для розмовної мови; 6) вживання різних дієслівних часів (dveře se tam netrhnu/netrhly, lidu jako když plátno vleče/vlekl, je jich jako když se s nimi ošatka protrhne/protrhla); 7) варіювання прийменників зі зміною відмінкової форми іменника (je jich třináct do tuctu/na tucet, je tam lidí bez počtu/nad počet, mít řeči že by vymanil na jalově krávé / z jalově krávy tele); 8) варіювання прийменників без порушення відмінкової форми іменника (je tam lidí jako na/o posvícení, je tu křiku jako na/o routi, mít pěčeho po/s krk, mít starostí nad/přes hlavu); 9) упускання прийменника в одному з варіантів без порушення числа і відмінка іменника (mít toho majland/na majland); 10) пропуск прийменника в одному із варіантів зі зміною числа, але без порушення відмінкової форми іменника (mít pěčeho kilo/na kila, mít pěčeho kòru/na kòru, mít pěčeho mandel/na mandele). Цей тип формальних модифікацій найбільш поширений в чеській мові і зумовлений експансіоністською природою прийменника на [3, с. 33—45]; 11) варіювання порівняльних сполучників без зміни структури словосполучення (dětí jako/co dní do roka, bylo toho jako/co v slupci prachu). Варіювання інших складених сполучників, що обслуговують компаративні моделі **ФО**, приводить до порушення формальної структури усталених виразів, у зв'язку з чим слід віднести їх до синтаксичного типу. Синтаксичне варіювання компонентів **ФО** на позначення неозначено-великої кількості проявляється у заміні компаративної структури словосполучення некомпаративною конструкцією (je jich jako když se s nimi pytel roztrhl/pytel se s nimi roztrhl); у заміні однієї частини мови іншою (je tam lidí jako patřískaných/jako by patřískal, je jich jako písku mořského/v moři, де в одному випадку прикметник варіюється з дієсловом, а в другому — з прийменниково-відмінковою формою імені); у вживанні активної і пасивної форм дієслова (je toho jako když naseje/jako

by naseł/jako naseło, je toho jako když nasełe/jako by natlal/jako nastláno). В цих сполученнях останні варіанти naseło, nastláno — пасивні дієприкметники минулого часу.

Розглянуті випадки синтаксичного варіювання компонентів ФО не завжди виступають у чистому вигляді, а часто пересікаються з іншими видозмінами, утворюючи таким чином комплексний (змішаний) тип варіювання. Так, у наведених вище зворотах je toho jako když nasełe/je toho jako by naseł/je toho jako naseło представлено фактично не тільки синтаксичне, а й морфологічне варіювання, яке, зокрема, проявляється у вживанні різних дієслівних категорій (nasełe — майбутній час, naseł — минулий) та видозміні підрядних сполучників (jako když/jako by/jako). При комплексному варіюванні можуть поєднуватись елементи й інших рівнів мови, наприклад, лексичного і морфологічного (takových je dvanáct na tucet/takových vejde se dvanáct do tuctu), де паралельне вживання варіантів je/vejde se відбиває лексичну заміну компонентів, а na tucet/do tuctu — взаємозаміну відмінкових форм. Особливо часто комплексне варіювання створюється шляхом поєднання синтаксичних трансформацій з лексичними. Стосується це, насамперед, фразеологічних варіантів, які вживаються як у повному, так і в скороченому (еліптичному) компонентному складі (děti jako čmelíkú / děti jako čmelíkú když se rojí, je nas jako písku / je nás jako písku mořského / je nás jako písku v moři, je tam lidí jako much / je tam lidí jako much v krajáci / je tam lidí jako much na masném trhu, je toho jako pro regiment/je toho jako pro celý regiment vojákú тощо). Цей тип, пов'язаний із розширенням або звуженням компонентного складу ФО, одні дослідники відносять до лексичних видозмін, інші, беручи до уваги лише його формальний бік, називають квантитативним варіюванням. На нашу думку, термін «комплексне варіювання» глибше відбиває суть явища, оскільки враховує не тільки зовнішню (формальну), а й внутрішню (семантичну) його особливість, що виявляється у створенні більш конкретного емоційно-експресивного образу варіантом, що виступає у повному компонентному складі (пор. je jich jako hub — буквально їх як грибів і je jich jako hub po teplém dešti — їх як грибів після теплої дощу).

Для структурно-граматичних варіантів ФО на позначення неозначено-великої кількості характерне, правда незначною мірою, і *позиційне* варіювання лексичного складу (mít plné ruce práce / mít ruce plné práce / mít práce plné ruce, rytel se s tím roztrhl / roztrhl se s tím rytel). Такі зміни у порядку слів не порушують синтаксичних відношень між компонентами ФО і не викликають жодних семантичних змін у її значенні.

Нарешті, окремий тип формальних трансформацій складають орфографічні варіанти (mít pěčeňo ažaž/až až, mít pěčeňo do rána boha / rána boha, mít pěčeňo milión / milion). У цих прикладах відмінності, з одного боку, зумовлені певним «демократизмом» чеської орфографії, що допускає написання складних прислівників (až až / až až) і словосполучень з прийменниками, які виступають у такій ролі як разом, так і окремо, а з другого — коливаннями у

позначенні довготи голосного в деяких запозиченнях з інших мов (milión / milion).

Отже, із виділених нами структурно-граматичних варіантів на позначення неозначено-великої кількості найбільш поширені морфологічні видозміни, які виражають синтетичний характер типологічної структури чеської мови. Властива їй, як і іншим слов'янським мовам, надзвичайно широка розгалуженість системи морфологічних форм зумовлює і наявність порівняно великого числа морфологічних варіантів. Слід констатувати відносну продуктивність лексико-синтаксичного варіювання, пов'язаного найчастіше зі скороченням або, навпаки, збільшенням компонентного складу **ФО**.

Формально-граматичні варіанти порівняно з парадигматичними, як абсолютно адекватними у смисловому і стилістичному відношенні формами, здатні у своїй семантичній структурі нести побічну, незначну (як правило, стилістичного характеру) інформацію. І в цьому розумінні вони посідають проміжне місце між лексичними і парадигматичними видозмінами **ФО**. Слід зазначити, що такі зміни вносяться засобами граматичної варіантності рідше, ніж лексичними, але торкаються при цьому тієї ж сфери семантичної значущості **ФО**, а саме конотативного аспекту її смислової структури. Конкретно ці зміни проявляються, наприклад, у різній експресивній наповненості **ФО**, зумовленій частотністю вживання певного варіанта. Однак на рівень експресивності **ФО** впливає не лише більша поширеність варіанта, а й деякі інші фактори. Так, із двох варіантів *je tam holek jako buchel / je tam holek jako buchtiček* другий більш виразний не тільки тому, що менш частотний, а й тому, що використаний у ньому демінутив *buchtička* набагато колоритніший від загальнолітературного слова *buchta*. Одночасно спостерігається відносна обмеженість вживання демінутивів у формуванні кількісних **ФО** чеської мови. Пов'язано це, мабуть, із порівняно високим експресивним потенціалом, що досягається у фразеологізмах «звичайними» засобами. Вибір нейтральної чи демінутивної форми граматичного варіанта в деяких випадках може бути обумовлений денотативною співвіднесеністю мовної одиниці. Так, для позначення великої кількості людей вживається словоформа *hrášč* (*горох*) — *je tam lidí jako hrášči*, а для передачі великої кількості дітей — демінутив *hrášek* (*горошок*) — *je tam dětí jako hrášků*.

Відмінності в області граматичних модифікацій можуть обумовлюватись розбіжною стилістичною приналежністю варіюваних компонентів фразеологізму. Пор. варіанти *mít něčeho do aleluja*, де слово *aleluja* стилістично нейтральне, і *mít něčeho do haleluja*, де воно стилістично забарвлене і має ознаку розмовності.

Грамматичні варіанти можуть відбивати відмінності соціального аспекту мови, вказуючи при цьому на функціональну розшарованість стилів мови. Так, з двох варіантів *je jich jako dobrých / je jich jako dobřejš* перший є надбанням чеської літературної мови, а другий — розмовної.

Стилістичні розбіжності формально-граматичних варіантів можуть бути обумовлені ступенем активності, або, навпаки, пасивності вживання їх у мові. В цьому плані звороти *je jich jako čertů / je*

jich jako hasačertů нерівноцінні, оскільки останній у зв'язку зі застарінням компонента hasačert має в сучасній чеській мові відтінок архаїчності. Однак архаїчність і пов'язана з нею обмеженість вживання саме і складають одну з причин посилення експресивної цінності лінгвістичного знака.

Таким чином, формально-граматичне варіювання компонентів ФО, на наш погляд, хоч і не порушує загальної семантичної цілісності фразеологізму, але іноді може вносити незначні, частіше стилістичні, відтінки в конотативний аспект смислової структури.

Список літератури: 1. Гак В. Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака. — Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия, вып. 277. Вопросы фразеологии. Самарканд, 1976. 2. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1980. 3. Sečková M. K expanzi předložky na v současné jazykové praxi. — Naše řeč, 1981, N 1.

Краткое содержание

Рассматривается формально-грамматическая вариантность фразеологических единиц, служащих для обозначения обобщенного понятия неопределенно-большого множества в современном чешском языке. Делается попытка установить конкретные разновидности фонетических, словообразовательных морфологических, синтаксических и некоторых других типов структурных модификаций компонентов количественных фразеологизмов.

Стаття надійшла до редколегії 4 травня 1983 р.

О. А. АЛБУЛ, асп.,
Львівський університет

НАЗВИ ОСОБИ У БОЛГАРСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

У суспільно-політичній лексиці болгарської (як і будь-якої іншої) літературної мови важливе місце посідають назви особи.

Тема нашого дослідження мотивується також тим, що болгарській суспільно-політичній лексиці мовознавці приділяють надто мало уваги. У статті спробуємо визначити обсяг тематичної групи назв особи в болгарській суспільно-політичній лексиці, її особливості і характерні риси.

Розв'язання поставленого завдання передбачає з'ясування того, що розуміємо під суспільно-політичною лексикою, частиною якої є названа тематична група. З цією метою коротко зупинимось на точках зору окремих мовознавців, визначивши водночас основні напрями вивчення суспільно-політичної лексики радянськими і болгарськими мовознавцями.

Дослідження радянських мовознавців проводилися на матеріалі різних літературних мов, рамки цих досліджень обмежувалися різними історичними періодами. Поряд з працями, в яких розглядається формування цього лексичного шару в окремих мовах, фік-

суються зміни в його складі (поповнення новими лексичними одиницями, вихід з ужитку окремих слів, семантичні зміни) під впливом екстралінгвістичних факторів, існує ряд праць, у яких досліджується функціонування суспільно-політичної лексики у певному контексті: публіцистичному, художньому творі, процесі тощо [1; 2; 4; 5; 6; 8; 11; 13; 15].

Меншою мірою цього питання торкалися болгарські дослідники. У небагатьох працях розглядаються початкові етапи формування суспільно-політичної лексики у болгарській мові, а також розглядається функціонування цього лексичного шару в творах Д. Благоєва, Л. Каравелова [7; 9; 10; 12]. Немає окремого дослідження, в якому б йшлося про суспільно-політичну лексику болгарської мови повоєнного періоду.

Незважаючи на значну за обсягом бібліографію робіт, ряд принципів питань у вивченні суспільно-політичної лексики залишається дискусійним.

Насамперед це стосується термінологічного визначення даного лексичного шару — «суспільно-політична лексика» чи «суспільно-політична термінологія»? Від розв'язання цього питання залежатиме обсяг досліджуваного фактичного матеріалу.

Крім полярних точок зору («лексика» — «термінологія»), мовознавці висловлюють ще одну: вживання цих термінів як абсолютних синонімів. Деякі дослідники вважають таке вживання неправильним, наполягаючи на чіткому розмежуванні суспільно-політичної лексики і суспільно-політичної термінології [3; 6; 14].

Суспільно-політична термінологія складає ядро суспільно-політичної лексики, найбільш стійку до зовнішніх впливів її частину. Ми схилиємося до включення у склад суспільно-політичної термінології термінів суспільних наук, дипломатичних, юридичних, військових, які семантично тісно пов'язані з суспільно-політичним життям країни. Вони не складають єдиної системи, а є сукупністю окремих спеціальних найменувань з різних галузей — філософії, політики, економіки, права, військової справи тощо [14].

Визначення терміна «суспільно-політична лексика» теж по-різному інтерпретується дослідниками і з часом зазнало відчутних змін. Загальноприйнятим як у радянському, так і в болгарському мовознавстві, можна вважати визначення, яке окреслює суспільно-політичну лексику як частину словника, яку складають назви явищ і понять із сфери суспільно-політичного життя — лексика із галузі політичної, соціально-економічної, світоглядно-філософської, а також окремі слова з галузі юридичної, історичної, військової [3, с. 39; 11, с. 17].

Виходячи з того, що група назв особи є великою за обсягом і важливою за змістом частиною суспільно-політичної лексики, то і критерії зарахування слів і словосполучень до складу цієї тематичної групи будуть ті ж, що і для суспільно-політичної лексики загалом. Її складатимуть слова і словосполучення як термінологічного, так і нетермінологічного характеру, які функціонують у згаданих сферах суспільно-політичного життя. Це — назви послідовників певних філософських систем і шкіл, членів політичних

партій, суспільних організацій, рухів, працівників державного і адміністративного апарату.

Дослідники виділяють деякі особливості, характерні для суспільно-політичної лексики, отже, властиві назвам особи у складі цієї лексики.

Передусім — це широка вживаність і зрозумілість переважної більшості складових частин групи назв особи. Суспільно-політична лексика вживається у багатьох стилях. Вона зустрічається і в розмовній мові, і в мові художньої літератури, і в офіційно-діловому, науковому, газетно-публіцистичному стилях. Особливо велике значення суспільно-політичної лексики у газеті, де провідні матеріали висвітлюють суспільно-політичні події внутрішнього і міжнародного життя.

Однією з найважливіших особливостей назв особи, як і суспільно-політичної лексики взагалі, є тісний зв'язок з життям суспільства. Саме це зумовлює нестійкість, мінливість складу цього лексичного шару. Як зазначає І. Ф. Протченко, одиниці суспільно-політичної лексики є прикладом найбільш яскравого впливу соціальної дійсності на зміни у складі цього лексичного шару [11, с. 133]. За роки соціалістичного будівництва у Болгарії під впливом позамовних факторів у суспільно-політичній лексиці болгарської літературної мови відбулися відчутні зміни — насамперед у плані поповнення суспільно-політичного словника новими словами і словосполученнями, як новоутвореними, так і запозиченими, а також у плані зміни семантики окремих лексичних одиниць. Під впливом зовнішніх умов відбувається перерозподіл слів стосовно активного і пасивного лексичного запасу, який є важливим фактором розвитку мови. Слід сказати, що поділ суспільно-політичної лексики на активну і пасивну частини проступає досить виразно. До пасивного запасу зараховуємо назви реалій, що стосуються суспільного життя інших історичних періодів, і на сучасному етапі активно не вживаються.

Всі названі процеси позначилися і на тематичній групі назв особи у болгарській суспільно-політичній лексиці. Будівництво життя на нових, соціалістичних засадах, перебудова ідеологічного, державного апарату, створення нових суспільних організацій викликали появу нових слів і словосполучень на означення особи (*Генерален секретар на ЦК на БКП, партиен отговорник, отечественофронтовец*). Суспільне життя інших країн відбивають слова *неофашист, сфдинист, перонист*. З'явилися нові відтінки у значеннях слів *другар, громадянин*. Із зникненням відповідних реалій у суспільно-політичному житті зникли з активного вжитку слова *цар, пристав* та ін.

З генетичної точки зору, групу назв особи складають як власне болгарські утворення, так і запозичення та кальки з інших мов. Протягом усього історичного розвитку болгарська мова зазнавала благотворного впливу російської літературної мови. Саме під впливом російської мови формувалася болгарська суспільно-політична лексика. У повоєнний період, коли Болгарія стала на соціалістичний шлях розвитку, у країні творчо використовувався дос-

від радянського народу у побудові нового суспільства. Лексичний склад болгарської літературної мови в цей час значною мірою поповнився за рахунок запозичень і кальок з російської мови.

Тематична група назв особи у рамках болгарської суспільно-політичної лексики за своїм складом дуже неоднорідна і різноманітна. Це створює певні труднощі для класифікації фактичного матеріалу. Розбір наявного матеріалу дав змогу виділити у даній тематичній групі 9 підгруп, кожна з яких характеризується чітко визначеною семантичною близькістю усіх компонентів: назва особи за приналежністю до філософських напрямів, шкіл, течій: *марксист, ницшеанец, скептик*;

назва особи за приналежністю до політичних течій, напрямів: *клерикал, націоналсоціаліст, паціфіст*;

назва особи за приналежністю до суспільних рухів: *демонстрант, революціонер, стачник*;

назва особи за членством у партії: *лейбърист, консерватор, комунист*;

назва особи за участю у суспільних організаціях: *отчественофронтовец, комсомолец, пионер*;

назви особи за приналежністю до класів і соціальних груп: *коляхозник, буржоа, пролетарий*;

назва послідовників і служителів релігійних культів: *папа, священник, будист*;

назва особи за участю у виробничо-господарській діяльності: *частен предприемач, акціонер, бригадир*;

назва особи за посадою і діяльністю у державно-адміністративному і партійному апараті: *партиен отговорник, профдеятел, адвокат*.

Визначення обсягу тематичної групи назв особи у складі суспільно-політичної лексики болгарської мови, особливостей і характерних рис відкриває можливість для наступного глибокого вивчення цієї групи з погляду лексико-семантичної і структурної характеристик її компонентів.

Список літератури: 1. *Аксенова О. Г.* Семантические изменения в группе общественно-политической лексики украинского литературного языка второй половины XIX — первой половины XX в.: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. К., 1968. 2. *Бельчиков Ю. А.* Общественно-политическая лексика В. Г. Белинского. М., 1962. 3. *Бурячок А. А.* Суспільно-політична лексика і її відображення у тлумачних словниках сучасної української та російської мов. — У кн.: Слово і фразеологізм у словнику. К., 1980. 4. *Вирковская А. М.* Общественно-политическая лексика книги В. И. Ленина «Что делать?»: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. М., 1961. 5. *Голваневский А. Л.* Общественно-политическая лексика и фразеология русского языка 1900—1917 гг. (На материале большевистских листовок, печати и пролетарской поэзии): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. М., 1974. 6. *Литвин О. П.* До питання про суспільно-політичну лексику п'єс О. Є. Корнійчука. — Наукові записки Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна, 1959, т. 8. 7. *Манева В.* Проникване на руската общественно-политическа лексика в българския език след основаването на Българската социалдемократическа партия. — Славистични изследвания. София, 1968. 8. *Мильшин П. К.* Обогащение общественно-политической лексики русского литературного языка в советскую эпоху: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1964. 9. *Попова В.* Възникване на общественно-политическата лексика и фразе-

ология в българския книжовен език. — Български език, 1964, № 4—5. 10. *Полова В.* Обществено-политическата лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов. — Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. София, 1967, т. 61, 11. *Протченко И. Ф.* Развитие общественно-политической лексики в советскую эпоху. — В кн.: Развитие лексики современного русского языка. М., 1965. 12. *Русинов Р.* Марксистическата терминология в книгата на Д. Благоев «Що е социализъм и има ли той почва у нас?» — Език и литература, 1971, № 5. 13. *Самкова В. М.* Из истории общественно-политической лексики русского литературного языка 40—60 гг. XIX в. (по материалам произведений А. И. Герцена): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. М., 1955. 14. *Скворцов М. И.* К вопросу о составе общественно-политической лексики и терминологии. — В кн.: Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. М., 1972. 15. *Шелюто Г. А.* Особенности общественно-политической лексики в публицистике Н. Г. Чернышевского. — Научові записки Черкаського державного педінституту, серія історико-філологічних наук. К., 1955, т. 7, вип. 2.

Краткое содержание

Рассматривается тематическая группа названий лица в общественно-политической лексике болгарского литературного языка послевоенного периода, ее объем и специфические черты. Сделана попытка ее классификации.

Стаття надійшла до редколегії 17 березня 1983 р.

О. М. КОРОТКОВА, ассист.,
Московский энергетический институт

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В РИТМИЧНОЙ СТРУКТУРЕ РОССИЙСКОГО СЛОВА (на матеріалі чесько-російської двомовності)

Интерференция, за визначенням У. Вайнрайха, передбачає перебудову моделей, яка виникає внаслідок введення чужорідного елемента у структурно більш організовані ділянки мови: в основу фонологічної системи, у значну частину морфології та синтаксису, а також у деякі частини словника [1, с. 22]. На фонологічному рівні інтерференція призводить до появи акценту.

У спеціальній літературі «не існує загальноприйнятого визначення того, що давно прикривається терміном «акцент» [4, с. 82]. Основною умовою появи акценту є взаємодія двох мовних систем, внаслідок якої виявляється проникнення ознак рідної мови у систему вивчуваної. Відхилення від норм вимови російської мови виявляються не тільки у звуковій системі досліджуваної мови (парадигматична та синтагматична інтерференція), в особливостях інтонації, а й у ритмічній структурі слова.

Залежно від рівня оволодіння мовою розрізняються ступені стійкого акценту: перехідний, характерний для ситуації оволодіння вивчуваною мовою, та залишковий, притаманний ситуації володіння мовою, що студіюється [2, с. 20]. Ознакою переходу від стадії вивчення, опанування до стадії володіння мовою є здатність

того, хто студіює, будувати висловлювання, які сприймаються носіями вивчуваної мови як правильні. Вивчення відхилень дає змогу виділити найбільш стійкі риси акценту і виробити оптимальну систему навчання.

Відхилення від норм вимови російської мови виявляються по-різному на трьох етапах навчання: початковому, непочатковому і просунутому.

Вивчення специфіки появи акценту актуальне у плані викладання російської мови як іноземної. Основою для побудови системи відхилень у вимові чехів і визначенні ступенів їх стійкості послужило зіставлення даних слухового та осцилографічного аналізу. Слуховий аналіз виявляє загальний характер відхилень від норм вимови російської мови, осцилографічний — конкретизує міру відхилень.

Основною причиною, що порушує ритміку слів, є зміна фонетичної природи російського наголосу. Наголошений склад втрачає притаманну російській мові довготу і напруженість, що спостерігається і в ізольованому слові, і в синтагмі. Найбільшим продовженням і напруженістю артикуляції в ізольованих двоскладових словах характеризуються початкові наголошені склади з різним дистрибутивним оточенням. Дуже яскраво це виявляється у двоскладових словах з відкритим першим складом перед змичним приголосним і закритим другим складом, який закінчується глухим змичним приголосним (*любит, будут*). В оточенні змичних приголосних, особливо глухих (*кáтит*), склад вимовляється коротше, ніж у оточенні інших приголосних, наприклад, шілинного і сонорного (*грéзил*), або в положенні відкритого складу (*ра́на*). Така вимова найбільш відповідає довготі та напруженості наголошеного складу російського слова. Чеський акцент (зменшення тривалості) у цих випадках виявляється лише на початковій стадії навчання. Більш стійким може бути акцент у двоскладових словах з наголосом на останньому складі (*морóз, мечтá*). При цьому наголошені й ненаголошені склади вимовляються з однаковою чи майже однаковою довготою. Це пояснюється впливом рідної мови, у якій перший склад завжди наголошений. Тому в процесі навчання більше уваги слід приділяти словам другої групи, відпрацьовуючи їх вимову за допомогою різних аудіовізуальних засобів. При вимові багатоскладових слів довгота ненаголошеного складу може перевищувати тривалість наголошеного. З метою попередження неправильного наголосу в слові у вправах спеціально проставляється наголос (*взволнóванный, сýтолока*). І все ж післянаголошений голосний вимовляється досить інтенсивно, що пояснюється впливом рідної мови, де довгота і короткість голосних не пов'язані з наголосом.

Особливо помітне збільшення тривалості в післянаголошеному складі прикметників на *-ый, -ий* (*национа́льный, де́тский*). У чеській мові відповідні прикметники закінчуються на відкритий довгий готосний (*pacionální, dětský*), що, напевно, впливає на вимову кінцевого складу російських прикметників у мовця. При вимові багатоскладових слів відчутна і тенденція чеської мови до ритмічної зміни довгих і коротких голосних. Цим пояснюється поява дов-

гих голосних у переднаголошених складах (*разнорѣдность, многонациональный*). Таке виділення за тривалістю складів, які не є наголошеними, створює враження деякої «розтягнутості», «монотонності» мовлення [3, с. 66]. Отже, порушення ритміки слова полягає в нехарактерному для російської мови розподілі довготи і мускульного напруження артикуляції при вимові наголошених і ненаголошених складів: ненаголошені можуть бути більш довгими і напруженими, ніж наголошені. У цьому виявляється вплив ритміки чеського слова, де тривалість голосного не пов'язана з наголосом.

У вимові чехів спостерігається часта заміна російського силового наголосу якісним, тобто замість наголошених російських голосних вимовляються чеські довгі голосні. Однак довгота російських наголошених голосних є їх вторинною характеристикою, пов'язаною з дуже сильним наголосом, який поступово наростає і згасає, а сила чеських довгих голосних практично не змінюється від початку до кінця.

Наслідком характерного для російської мови розподілу довготи і мускульного напруження між наголошеним і ненаголошеним складами є відсутність або недостатність редукції голосних ненаголошених складів, яка не супроводжується якісними змінами ненаголошених голосних: у чеській мові голосні звуки в наголошеному і ненаголошеному стані зберігають довготу чи короткість, вимовляються однаково виразно і чітко.

У вимові чехів, які вивчають російську мову, ненаголошені голосні не зазнають ні кількісної, ні якісної редукції. Це наочно виявляється у багатоскладових словах, де всі переднаголошені голосні не змінюють своєї якості: *м/о/н/о/т/ѳ/н/н/ы/й, р/а/ѳ/и/к/у-літ, пр/е/с/м/ы/к/ѳ/у/ц/и/е/с'/а*.

Особливо чітко відсутність редукції простежується у післянаголошеній частині. У російській мові ступінь редукції голосних у цій позиції найсильніший, і в ряді випадків при швидкій вимові чи великій відстані від наголошеного звука голосний зовсім не вимовляється:

Російська	Чеська
сутолока /сúтлкъ/ о	/сúтолока/
веточка/в'етчкъ/ о	/в'еточка/
полюшко /пол'ьшкъ/ придорожное /пр'ид ѿрѳжн'ивь/ проншествие /пр'ишест'в'ьивь/	/пѳл'йушко/ /пр'идорѳжноје/ /проишествије/

Такі відхилення пояснюються тим, що системі чеського вокалізму не властива редукція голосних. Тому в ненаголошеній позиції якість голосних у вимові чехів не змінюється.

Найменш стійким є акцент у переднаголошених складах. Відсутність якісних змін виявляється лише на початковій стадії навчання. На подальшому етапі вже спостерігається якісна зміна не-

наголошених голосних відносно наголошених: спочатку змінює свою якість /o/, воно наближається до /ʌ/ — голосного нижнього піднесення, непереднього ряду, який зустрічається в першому перед наголошеним складі або на абсолютному початку слова. Потім змінюють свою якість /a/ та /e/, які після м'яких приголосних вимовляються як /и^е/, при цьому /e/ після м'яких приголосних тяжіє більше до /е^н/, ніж до /и^е/: т/е^н/пéръ, р/и^е/б/ú/на. Ця риса акценту більш стійка, ніж попередня.

Відсутність редукції /a/ у складах перед наголосом є найстійкішою рисою акценту. Це виявляється у розтягуванні звука, за тривалістю він наближається до наголошеного /a/: б/а/р/а/б/á/н. Лише на просунутому етапі навчання спостерігається редукція /a/ в/ʌ/.

У ненаголошених складах, як переднаголошених, так і післянаголошених, голосний /y/ після твердих та м'яких приголосних*, а голосний /ы/ після твердих приголосних не змінюють своєї основної якості: поют [пó]ют/, юбилей [jub'ил'е]й/, турист [тур'ист], рыбалка [рыбáлкэ], красный [красный].

Цікаво зазначити, що, навіть змінивши свою якість, голосні в ненаголошених складах не перестають бути довгими. Особливо наочно це виявляється в багатоскладових словах, у яких проступає тенденція ритмічного чергування довгих і коротких голосних чеської мови.

Тільки на просунутому етапі навчання, зумівши зосередити всю тривалість і напруженість артикуляції на наголошеному складі, чехи оволодівають другим ступенем редукції російських голосних o > /ʌ/, и > /ь/. Ці зміни виявляються в третьому та четвертому переднаголошених закритих і в післянаголошених складах, а також у вокалізованих прийменниках, де акцент зберігається довший час: насп/о]рт, к/о/ мне. У ненаголошених складах /o/ не проходить через стадію /ʌ/, а відразу змінюється в /ь/. Правда, це відбувається лише на просунутому етапі навчання. Голосний /e/ після м'яких приголосних, незалежно від того, чи перебуває він у некінцевому, чи кінцевому відкритому складі, вимовляється як /е^н/: на д/é/р/е^н/в/е^н/.

Така вимова спостерігається навіть у тих учнів, які вже достатньо вивчили російську мову. Голосний /a/ після м'яких приголосних у відкритому кінцевому складі вимовляється чехами як /ь^а/: море [мóр'ь^а/, воля [вóл'ь^а/.

При вимові прийменників спостерігається та ж закономірність у якісній зміні звуків, що й у переднаголошених складах. Однак тут наявний лише перший ступінь редукції /це відповідає російській мові/, тоді як перехід від /o/ до /ʌ/ довгий. Це пояснюється тим, що в чеській мові майже всім сполученням односкладових прийменників з іменниками і займенниками властиве перетягування наголосу на прийменник. Ця тенденція чеської мови виявляється при вимові російських сполучень з односкладовими прий-

* При умові, що чехи вже опанували вимову /ы/ (цього звука в чеській мові немає) після твердих приголосних.

менниками. Якщо в російській мові наголос падає на приєдник / *на́ дом, на́ голову* /, то це не викликає труднощів у вимові голосного приєдника.

Отже, у вимові чехів на всіх етапах навчання спостерігаються відхилення, зумовлені відсутністю редукції голосних у ненаголошених складах. Вони дають змогу визначити стійкість акценту. Найменш стійким виявляється акцент у переднаголошених складах, який з'являється лише на початковому ступені навчання. Більш стійкий акцент, пов'язаний із оволодінням другим ступенем редукції голосних, що виявляється у надмірній тривалості голосних у третьому і четвертому переднаголошених закритих складах, спостерігається у післянаголошених складах та у вокалізованих приєдниках.

Список літератури: 1. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. К., 1979. 2. *Виноградов В. А.* Лингвистические аспекты обучения языку. М., 1976. 3. *Оливе-риус З.* Фонетика русского языка. Прага, 1974. 4. *Vildomee V.* Multilingualism. — Leiden. Sythoff, 1963.

Краткое содержание

На материале чешско-русского билингвизма рассмотрены типичные случаи интерферирующего влияния чешского языка на ритмику русского слова, описана система отклонений от русских ритмических норм и определена степень устойчивости этих отклонений.

Стаття надійшла до редакції 15 березня 1983 р.

А. П. ВАСИЛЬЕВА, асп.,
Львівський університет

НОВЕ В СЕРБОХОРВАТСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Поява одних слів, втрата інших, а також їх переосмислення певною мірою характеризують зміст епохи, її історичну суть. Як відомо, найбільш значні зміни в словниковому складі мови відбуваються з переходом від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

З переходом Югославії на соціалістичний шлях розвитку обставини викликали появу ряду запозичень і кальок з російської мови, які характеризують будівництво нового суспільства: *pečotetka, udarništvo, agitka, stahapovac, uravnilovka, kulak, srednjak, aktiv, propagandni, društveno politički* (ці слова вживаються і для позначення явищ радянської дійсності, і югославських реалій). У деяких первісних сербохорватських словах під впливом російської мови з'явилися нові значення: *zadruga, savet, zajednica* (*задруга, совет, содружество*).

З часом югославські мовознавці розробили основи сучасної сербохорватської суспільно-політичної лексики та термінології. На сьогоднішній день ця термінологія вже сформувалась /певна річ, проходить процес постійного її поповнення та вдосконалення/.

У югославських лінгвістичних виданнях з'являються статті, присвячені характеристиці деяких суспільно-політичних лексем і словосполучень [1; 5; 6; 9]. Видано також лексикон суспільно-політичних слів та виразів [8], серія словників, присвячених перекладу лексики даної галузі з сербохорватської на мови народів Югославії. Однак на сучасному етапі фіксація та опис одиниць цієї лексико-семантичної групи знаходиться на початковій стадії розробки й вивчення.

Поява нових слів та словосполучень часто пов'язана з існуючими в сербохорватській мові кореневими групами і спирається на словотвірні моделі, які склалися в даній мові. Серед таких слів заслуговує на увагу іменник *nesvrstavanje* (*nesvrstanje*), що означає *неприєднання* та прикметник *nesvrstani*. Зараз поняття *неприєднання* існує в багатьох мовах світу і передається словами та словосполученнями: рос. *неприсоединение*, польське *niezaangażowanie*, болг. *движение на необвързаните страни*. Воно міцно ввійшло у склад суспільно-політичної лексики цих мов. Значення слова *nesvrstavanje* (*nesvrstanje*) — *неприєднання до військових блоків, угруповань чи будь-яких антинародних коаліцій*. Походять вищезгадані лексеми від сербохорватського дієслова *svrstavati* (*svrstati*), яке означає *шикуватись в ряди*. Це — найбільш уживані серед одиниць суспільно-політичної лексики, які стали підставою для виникнення словосполучень. Прикметник *nesvrstani* — основа для творення нових номінацій: *nesvrstane zemlje, pokret nesvrstanosti, politika nesvrstanosti, kontinent nesvrstanja, nesvrstani pokret, nesvrstana politika*. Слова ці зафіксовані багатьма двомовними словниками, однак їх нема в шеститомному тлумачному словнику за редакцією М. Стевановича [4].

В останні роки появився новий іменник з суспільно-політичним змістом *zajedništvo*. Його тлумачення поки що немає в жодному з існуючих лексикографічних джерел. На сторінках періодики публікується багато статей, в яких видатні політичні діячі сучасної Югославії коментують зміст цього поняття. Наведемо один з висловів, який, на нашу думку, вичерпно характеризує цей зміст: *братерство та єдність народів і народностей Югославії на основі повної рівноправності в соціалістичному федеративному союзі, яке в інтересах кожного народу та народності зокрема та всіх їх разом забезпечує спільні інтереси робітничого класу, об'єднує зусилля народів та народностей в розвитку матеріальних основ суспільства загалом та кожної окремої його частини на єдиних основах соціалістичних самоврядування й суспільно-економічних відносин в галузі всього народного господарства Югославії* (переклад наш. — Л. В.) [2]. Тут спостерігається народження нової суспільно-політичної лексеми, яка на даному історичному етапі є одним із найважливіших суспільно-політичних понять соціалістичної Югославії. В основі слова *zajedništvo* лежить прикметник *zajednički*, який

означає *спільний, колективний, об'єднаний*. Слід зауважити, що в сербохорватській мові існує гніздо слів, які походять від основи zajedn-: zajednički, zajednica, zajedničar, zajedništvo. Усі вони вживаються в суспільно-політичному значенні. Серед них — два іменники, які могли б уживатися для назви нової реалії. Наприклад, слово zajednica означає досить широке поняття. Воно перекладається як *спільність, спілка, співдружність, об'єднання, колектив* тощо. Одним з найбільш поширених словосполучень є *соціалістичка zajednica (соціалістична співдружність)*. Воно часто вживається і в сполученні з іншими словами: *zemlje socijalističke zajednice, socijalistička zajednica naroda i narodnosti (країни соціалістичної співдружності, соціалістична співдружність народів і народностей)*. Мабуть, для вираження цього нового поняття лексема zajednica не підходила через свою багатозначність, бо звичайно в галузі спеціальної лексики існує тенденція до однозначності слова, яке повинно називати певну реалію. Не підійшло для цього і слово zajedništvo, яке вже вживається із значенням *спільність* і стало звичним для носіїв мови. Ці два фактори могли бути причиною того, що для називання реалії з'явилась нова лексема zajedništvo. Можливо, тут також відіграло свою роль те, що нове в мові завжди привертає увагу її носіїв, які замислюються над змістом новоутворення, і в зв'язку з чим воно поширюється.

Лексема змісту samoupravljanje вишикла в зв'язку з появою нового типу управління в соціалістичній Югославії. Її слід відрізнити від слова samouprava, яке, мабуть, було основою для творення даної лексеми. Словник за редакцією М. Стевановича подає samoupravljanje як *безпосереднє та опосередковане управління трудящих в організаціях праці та місцевих органах, основний принцип соціалістичної демократії* (переклад наш. — Л. В.) [4]. Слово samouprava означає *автономія* [4]. Сьогодні samoupravljanje — одне з найбільш поширених слів. Воно лягло в основу назви *особи, яка бере участь у даному типі управління: samoupravljajč* — слова, утвореного за допомогою суфікса -ač.

У сербохорватській мові неможливі утворення активних дієприкметників і, наприклад, рос. *трудящийся* перекладатиметься сербохорватською мовою описовим зворотом *opaј koji radi*. Словосполучення могло виникнути внаслідок неможливості передати це поняття іншим, однослівним відповідником.

Значна кількість словосполучень суспільно-політичного характеру з'явилась в 70-ті роки ХХ ст. На той час у народному господарстві Югославії було проведено деякі реформи. В зв'язку з цим з'явилось поняття *udruženі rad (об'єднана праця)*, а з ним ряд нових понять, які потребували номінації. На основі цього поняття з'явилися інші. Це, насамперед, нові назви господарських, виробничих, наукових, освітніх та інших об'єднань, які стали *організаціями об'єднаної праці: organizacija udruženog rada, složena organizacija udruženog rada, osnovna organizacija kooperanata* (останнє в галузі сільського господарства) та ін. Усі ці найменування складено з елементів, які вже існували в мові, а їх об'єднання є назвою нової реалії, яка з'явилась зовсім недавно. Тлумачний

словник за редакцією М. Стевановича подає словосполучення *організація об'єднаної праці як форма об'єднання праці при соціалізмі*, в якій робітники безпосередньо та рівноправно здійснюють свої суспільно-економічні та інші права самоврядування і вирішують інші питання свого суспільно-економічного становища (переклад наш. — Л. В.) [4]. Назване сполучення тісно пов'язане тематично з такими, як *gadna organizacija (об'єднання, яке має в своєму складі ряд організацій об'єднаної праці)*; *složena organizacija udruženog rada (об'єднання, яке складається з кількох трудових організацій)*; *gadna zajednica (означає загальні служби: бухгалтерію, техперсонал тощо)*. У зв'язку з появою великих підприємств виникла необхідність встановлення між їх складовими частинами певних виробничих відносин. Для характеристики останніх з'явилося словосполучення *solidarna odgovornost (відповідальність підприємств одне за одного, їх взаємодопомога)*. Дане словосполучення поки що не ввійшло в лексикографічні джерела, тому ми подаємо тут тлумачення, яке базується на вивченні нами суспільно-політичних текстів. У той же час у мові з'явилась назва *samoupravna interesna zajednica*. Вона означає *об'єднання, в сферу діяльності якого входить фінансування та забезпечення учбових, культурних, соціальних, наукових, медичних, торгових та ін. установ та організацій*. Назви *віч*, які складають дане об'єднання, є також мовними одиницями суспільно-політичного змісту: *veće proizvođača* та *veće davalaca usluga*. Перше сполучення називає *віче* виробників матеріальних благ, друге — *трудоустроювачів нематеріальної сфери*. Новим є також поняття, яке називає *виконавчий комітет, керівний орган даної організації: izvršni odbor samoupravne interesne zajednice*. В основи цих сполучень лежать уже існуючі в мові складові елементи.

Отже, в сербохорватській суспільно-політичній лексиці активізувався процес утворення слів та словосполучень для найменування різноманітних явищ в суспільно-політичному житті Югославії. Кожний окремий період характеризується появою нової лексики: 50-ті роки — *nesvrstavanje (nesvrstanje)* та в зв'язку з цим поняттям нові словосполучення; 70-ті роки — *udruženi rad* та з ним інші сполучення слів; 80-ті роки — *zajedništvo*.

У сучасній сербохорватській суспільно-політичній лексиці співіснують дві тенденції — до точності, однозначності і до економії мовних засобів. Їх взаємозв'язок, скорше всього, і був поштовхом до виникнення складноскорочених слів, які зараз посідають значне місце серед новоутворень. Для ряду словосполучень суспільно-політичного змісту, наприклад, *organizacija udruženog rada (OUR)*, *složena organizacija udruženog rada (SOUR)*, характерне вживання їх повних та складноскорочених найменувань. Окрім цих аббревіатур з'явилося багато інших. Це найчастіше назви різних установ та організацій, федеративних республік та автономних країв Югославії: *SFRJ, SIV, SIZ, SSRNJ, Tapjug, SUP* тощо. Складноскорочені слова вживаються не тільки для назв організацій, установ, а й для називання важливих понять, наприклад, *ZUR (Zakon o udruženom radu)*. Спостерігається однаково часто вжи-

вання так званих термінологічних дублетів. На даному етапі розвитку сербохорватської мови цей тип утворення слів є продуктивним. Це стосується не лише суспільно-політичної сфери. Найбільша кількість абrevіатур у галузі суспільно-політичній утворена ініціальним типом (звуковим і буквеним) (SIV, ZUR, SUP, SFRJ, SSRNJ); менш продуктивним є складовий тип (Tanjug, Jugopres).

Сучасний стан суспільно-політичної лексики свідчить про те, що продовжується дія мовних процесів, характерних для більш раннього періоду розвитку та становлення цієї лексики в сербохорватській мові. На сучасному етапі спостерігається тенденція до утворення лексем та словосполучень на власному мовному матеріалі.

Список літератури: 1. Живковић Р. Најезда страних речи у наш књижевни језик преко средстава обавештавања. — Књижевност и језик XXII. Београд, 1975, с. 477—486. 2. Недељне информативне новине. 3. Пешикан М. О утицају радија, телевизије и других новинарских служби на језичну культуру. — Наш језик п. с. XXII. Београд, 1976, св. 1—2, с. 69—76. 4. Речник српскохрватског књижевног језика. Нови Сад. — Загреб: Матица српска-хрватска, 1967—1976, књ. 1—6. 5. Тополовачки М. Језик телевизије. — Просветни рад. Титоград, 1971, бр. 19. 6. Bozić М. Hrvatski književni jezik u svjetlu izmjena Ustava SR Hrvatske. Split, 1973. 7. Klajić В. Rječnik stranih riječi. Zagreb, 1980. 8. Rečnik samoupravnih i drugih društveno-političkih termina i izraza. Srpskohrvatsko-rusinski. Novi Sad, 1979. 9. Samardžija М. О nazivima interesnih zajednica. — Језик, XXI, Zagreb, 1974, br. 3—4, s. 126—127.

Краткое содержание

Исследуются словосочетания общественно-политического характера в современном сербохорватском языке и новые лексемы, которые называют специфические явления в построении социализма в Югославии. Они составляют определенную часть новой общественно-политической лексики и свидетельствуют о том, что, наряду с употреблением заимствований и интернационализмов, в языке формируются свои национальные языковые единицы.

Стаття надійшла до редколегії 10 березня 1983 р.

Є. Ф. ЧИРВА, асист.,
Львівський університет

ЛЕКСИКА ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ, ПОВ'ЯЗАНА З ТЕОРІЄЮ ТА ПРАКТИКОЮ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРотьБИ

Лексика сучасної польської мови, її розвиток в історико-генетичному аспекті та взаємозв'язки з іншими слов'янськими мовами достатньо вивчені. Зміни в лексиці польської мови, пов'язані з соціальними перетвореннями, що відбулися в народній Польщі, досить повно відображені в працях радянських мовознавців В. Т. Коломієць [6], В. Ю. Федорищева [11] та ін.

Однак така важлива проблема, як розвиток марксистської суспільно-політичної та соціально-економічної лексики і термінології, ще не повністю досліджена.

Процес утворення марксистської суспільно-політичної лексики та термінології в польській мові пов'язаний з поширенням марксизму і зростанням революційної боротьби польського пролетаріату. Тому початок формування польської суспільно-політичної лексики можна віднести до того ж періоду, що й у російській мові — 70-х років XIX — початку XX ст.

Суспільно-політична лексика польської мови зароджувалась і розвивалась у той же час, що й російська, в тісному зв'язку з нею, під її впливом. Цей вплив виявлявся і в прямих запозиченнях з російської мови, і в спільних процесах, явищах.

У статті буде висвітлено деякі питання розвитку суспільно-політичної лексики та термінології польської мови, а саме лексики, пов'язаної з теорією та практикою революційної боротьби, від кінця XIX ст. до 1917 р. Такі хронологічні рамки зумовлені тим, що з 1917 р. почався новий етап розвитку лексики російської мови та її впливу на інші мови, в тому числі й на польську.

Польський революційний рух, початком якого вважається рік заснування першої польської робітничої партії «Пролетаріат» — 1882 р., розвивався у тісному зв'язку з російським революційним рухом. Щоправда, контакти польських і російських революціонерів почалися раніше. Керівниками перших польських соціалістичних гуртків, які виникли в 70-ті роки XIX ст., були поляки — слухачі російських вищих учбових закладів, які знайомилися з марксизмом у Росії, вивчали марксистську літературу російською і німецькою мовами, пропагували ідеї марксизму серед польських робітників; польські революціонери були учасниками перших марксистських гуртків у Петербурзі. Польський і російський пролетаріат разом гартувався у революції 1905 р. Соціал-демократична партія Польщі і Литви у 1906 р. влилася до Російської соціал-демократичної партії. Багато поляків брали участь у Жовтневій революції. Як вказують дослідники, «польський революційний рух протягом багатьох років розвивався в тісному співробітництві з партією Леніна і під особистим впливом Леніна» [8, с. 8].

Чимало мовознавців підкреслюють величезну роль мови В. І. Леніна для російської мови революційного періоду: «Одна з найбільш актуальних проблем в історії розвитку російської літературної мови останніх десятиріч XIX—початку XX ст. і, зокрема, її словникового складу — мова В. І. Леніна» [7, с. 187]. Зрозуміло, що переклади творів В. І. Леніна на інші мови відіграли важливу роль у розвитку цих мов. Переклади творів В. І. Леніна друкувались у польській демократичній пресі на початку XX ст., частина з них була призначена саме для польської преси [14].

Цікавою працею, що до деякої міри відображає лексику, поширену в середовищі польських революціонерів, є словник «партійної говірки» Л. Василевського [17]. В ньому знаходимо лексику та термінологію, яка вживалась у науковій і популярній марксистській літературі, а також лексику, яка вживалась переважно в живій мові, пов'язану з практикою революційної боротьби.

У марксистській літературі, в тому числі в перекладах творів В. І. Леніна, знаходимо слова, окремі з яких і раніше вживались

у польській мові — в польській демократичній пресі; у працях засновників марксизму в другій половині XIX ст. ці слова «отримують сучасний науковий зміст». [11, с. 127]: *agitacja, antagonizm, burżuazja, eksploatacja, ekspropriacja, frakcja, kapitalizm, klasa, komunizm, legalizacja, likwidatorstwo, nacjonalizacja, oportunizm, partia, proletariát, reakcja, rewolucja, socjalizm*; похідні від них: *agitacyjny, burżuazyjny, eksploatacyjny, eksploatorski* та ін. До цієї групи належать також словосполучення: *dyktatura proletariatu, drobnoburżuazyjna demokracja, kwestia narodowa, materializm dialektyczny, materializm historyczny, narodowo-kulturalna autonomia, rewolucja proletariacka, socjalizm naukowy* та ін. Переважна більшість цих слів — інтернаціоналізми, які ввійшли до складу суспільно-політичної лексики сучасної польської мови. Наявність такої групи слів до певної міри заперечує досить поширену думку про те, що в XIX ст. «польська мова уникала запозичень різного роду термінів з іноземних мов» [4, с. 147].

Під впливом російської мови, перекладів праць В. І. Леніна у польській мові з'являється група слів, які означають приналежність до тієї чи іншої політичної партії, того чи іншого політичного угруповання: *marksista, leninowiec, bolszewik, prawdziści, mieńszewik, narodnik, oktiabrysta, prymireniec, trudowik* та ін. Більшість цих слів, за винятком таких, як *marksista, leninowiec*, так само, як і у російській мові, незабаром перестали вживатися і перетворилися в історизми. Вони не повністю асимілювалися польською мовою і зберегли фонетичні риси, характерні для російської мови (*oktiabrysta, prymireniec* — м'які звуки *g', t'*), але вийшли з ужитку передусім тому, що явища, які вони означали, зникли.

Характерна для названого періоду лексика, пов'язана з перебуванням революціонерів в ув'язненні та на засланні. Це запозичення з російської мови, що проникли до польської усним шляхом. Після 1917 р. вони перестали вживатися: *adnoczka, głódówka, pauczalstwo, parę, ochrannik, powierka, schodka, ulika*.

Економічна термінологія польської мови вимагає глибшого вивчення. Назвемо лише деякі терміни, які зустрічаються в перекладах ленінських праць вказаного періоду та в популярних брошурах [16]: *towar, praca, wartość, narzędzia pracy, siła robocza, nadpraca, wspólna własność, siły wytwórcze*. У цій групі є загальноновживана лексика, що набуває термінологічного значення в економічній літературі.

Про те, що економічна термінологія того часу в польській мові ще не була сформована, свідчить переклад деяких термінів у ленінських творах: *własność ukazowa, grunt ukazowy* замість *państwowej* (рос. *надельный*), *gównomierność* замість *wyównoważoność* (рос. *уравнительность*).

У кінці XIX — початку XX ст., як і в попередні періоди, впливи російської і польської мов були взаємними. Деякі слова, пов'язані з спільною революційною боротьбою, що виникли на польському ґрунті, запозичені російською мовою: *масовка* — з польськ. *masówka, масвка* — з польськ. *majówka, Варшавянка* — з

польськ. *Warszawianka*. Крім того, можна назвати такі запозичення з польської мови, як *заката*, *пенесовец*, вживання яких було дуже недовгочасним [7, с. 224].

Щодо деяких слів, то важко встановити, в якій мові вони почали вживатися раніше (*зсдек* — *esdek*). Формування польської та російської суспільно-політичної лексики йшло подібними шляхами.

Питання про термінологічний характер суспільно-політичної лексики, до складу якої входить лексика, пов'язана з теорією та практикою революційної боротьби, у мовознавчій літературі залишається дискусійним. Одні мовознавці загальну зрозумілість суспільно-політичних термінів розглядають як детермінологізацію, інші вважають, що доступність у розумінні багатьох суспільно-політичних термінів є скоріш їх функціональною ознакою [4, с.116]. У лексико-тематичній групі, що розглядалася, можна говорити про термінологічний характер слів, пов'язаних з марксистським світоглядом, з марксистською філософією та політичною економією (*komunizm, kapitalizm, materializm dialektyczny, towar, wartość*). Щодо інших слів цієї групи, таких, як *zubatowiec, głodówka*, то їх не можна назвати термінами; на відміну від першої групи, вони не відображають системи наукових понять. Саме система термінів марксистської філософії та політичної економії у польській мові потребує всебічного вивчення у порівнянні з іншими слов'янськими мовами.

Список літератури: 1. *Акуленко В. В.* Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972. 2. *Багмут И. А.* Проблемы перевода суспільно-політичної літератури українською мовою. К., 1968. 3. Издание и распространение произведений В. И. Ленина. Сборник статей и материалов. М., 1960. 4. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков, 1980. 5. *Коготкова Т. С.* Из истории формирования общественно-политической терминологии (по материалам последних десятилетий XIX в.) — У кн.: Исследования по русской терминологии. М., 1971, с. 114—165. 6. *Коломієць В. Т.* Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. К., 1973. 7. Лексика русского литературного языка XIX — начала XX века. М., 1981. 8. Ленин и Польша: Проблемы, контакты, отклики. М., 1970. 9. Мова В. І. Леніна та її відтворення в українському перекладі: Збірник статей. К., 1980. 10. *Протченко И. Ф.* Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. М., 1975. 11. *Федорищев В. Е.* Историко-генетическая и семантическая характеристика лексики польского языка периода народной демократии. — Наук. зап. Чернівецького держуніверситету. 1959, т. 41. 12. *Doroszewski W.* O wyrazach obcego pochodzenia. — In: *Wśród słów, wrażeń i myśli.* Warszawa, 1966. 13. *Klemensiewicz Z.* Historia języka polskiego. Cz. III. Doba nowopolska. Warszawa, 1972. 14. Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym. Warszawa, 1954. 15. *Lehr-Splawiński T.* Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. Warszawa, 1978. 16. *Młot, Jan* (Szymon Diksztajn). Kto z czego żyje? Warszawa, 1952. 17. *Wasilewski L.* Słowniczek gwary partyjnej w Królestwie Polskim. — In: Materiały i prace Komisji Językoznawczej Akademii Umiejętności w Krakowie. T. V. Kraków, 1912.

Краткое содержание

Рассматриваются некоторые вопросы становления общественно-политической лексики и терминологии польского языка, которая развивалась в тесном взаимодействии с лексикой русского языка и под ее влиянием, что обусловлено совместной революционной борьбой русского и польского пролетари-

ата, а также распространением марксистской литературы в среде польских революционеров. Значительная часть новых слов, связанных с теорией и практикой революционной борьбы, проникшая в польский язык в конце XIX — начале XX ст., — интернационализмы, которые функционируют и сейчас.

Процесс становления общественно-политической лексики и терминологии польского языка, в частности системы терминов марксистской философии и политической экономики, нуждается во всестороннем изучении.

Стаття надійшла до редколегії 10 березня 1983 р.

*Л. С. ГЛАДКА, ст. викл.,
Львівський університет*

РОДОВИЙ ОДНИНИ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Уживання в мовній практиці власних географічних назв пов'язане з рядом проблем. Дослідники вказують на наявність «чутливих» місць в системі географічних найменувань, зокрема на складності у визначенні роду, числа окремих топонімів, у словозміні власне чеських та іншомовних географічних назв [20, с. 166—169; 21, с. 222—224]. До числа таких «чутливих» місць належить також родовий відмінок власних географічних назв чоловічого роду на твердий приголосний.

На відміну від загальних іменників, топоніми, як справедливо зазначає Л. Граудіна, «кодифікуються з меншою ретельністю та ще меншою докладністю» [2, с. 147], і це характерно не лише для російської мови. Справді, відомості про особливості відмінювання власних географічних назв різного походження у чеській мові, що містяться в існуючих нормативних виданнях, досить обмежені. Так, зокрема, у вузівській граматиці чеської мови Б. Гавранека та А. Єдлічки щодо форм родового відмінка чеських та іншомовних топонімів чоловічого роду зазначено лише: 1) для власних географічних назв, що не співвідносяться з загальними іменниками, характерний родовий на -а: z Bydžova, z Mělníka, z Vepoupa, ze Lvova та ін., але z Písku, z Mostu; 2) варіантні форми родового відмінка на -и // -а властиві деяким топонімам на -k, наприклад: Blatík, Lipník, Minsk, Hamburk та ін. [10, с. 132—133].

Значно повніше та детальніше (з урахуванням походження, якості кінцевих приголосних, словотворчих особливостей, а також співвідношення з формами місцевого відмінка) розглядається відмінювання власних географічних назв чоловічого роду у шкільній граматиці В. Шміляуера [29, с. 174—175], однак і ця граMATика не позбавлена неточностей, відхилень від прийнятої норми.

Крім того, при зіставленні даних сучасних нормативних видань різного типу та призначення, але близьких за часом створення (глумачних та перекладних словників, граMATик чеської мови,

правил правопису), що містять нерівноцінну за обсягом фактичного матеріалу інформацію про топоніми, нерідко виявляються суттєві розходження у рекомендаціях стосовно словозміни власних географічних назв. Зокрема, у згаданій граматиці Шміляуєра топоніми *Marathón*, *Nazaret*, *Záhřeb* рекомендується вживати у формі родового відмінка на *-a*, хоч у чотиритомному словнику чеської мови (SSJC), який видавався протягом 1960—1971 рр., зафіксовано проникнення форм на *-u*: *Marathón*, *-a//u*, *Nazaret*, *-u//a*, *Záhřeb*, *-u*. Академічний тлумачний словник чеської мови (SSC, 1978) кодифікує відповідно до сучасної норми як єдино можливі форми родового відмінка *Marathónu*, *Nazaretu*, допускаючи вживання варіантних форм у *Záhřeb*, *-u//a* *.

Як і для загальних іменників, для власних географічних назв чоловічого роду на твердий приголосний характерний такий набір закінчень у родовому відмінку: *-u*, *-a*, *-u//a*, однак, на відміну від загальних іменників, родовий на *-a* у власних географічних найменуваннях зустрічається значно частіше, передусім це стосується назв населених пунктів [26, с. 245]. Назви держав, республік, областей, островів, рік, озер, гірських систем та вершин уживаються у родовому відмінку, як правило, з флексією *-u* **. Виняток становлять лише поодинокі іншомовні найменування: *Egypt*, *-a*, *Rýp*, *-a*, *Halštov*, *-a*, *Holštýp*, *-a*.

Вживання родового на *-a* у топонімах визначається у нормативних виданнях двома основними правилами: 1) наявністю у власних географічних назвах незалежно від походження певних фіналей; 2) співвідношенням із загальними іменниками, що вживаються у родовому відмінку однини з флексією *-a*.

У різних авторів зустрічається різний набір фіналей, що впливають на формотворення у родовому відмінку. Здебільшого наголошується лише на кінцеві *-ov*, *-ín*, хоч серед прикладів наводяться й топоніми іншого типу (пор., наприклад, граматику І. Польдауфа та К. Шпрунка [19, с. 61]). Найповніший перелік фіналей, що регламентують родовий на *-a*, представлений в статті М. Седлачека [26, с. 245].

Чеські топоніми на *-ov*, *-ín*. Чеські топоніми на *-ov*, *-ín* у сучасній мові володіють невиразною словотворчою структурою. Лише у небагатьох географічних найменуваннях вказаного типу проглядається зв'язок з присвійними прикметниками на *-ův*, *-ín*, що утворюються від особових іменників: *Vспеšov*, *Josefov*, *Hrabačov*; *Libušín*, *Tetín*, а прикметникове походження було причиною збереження такими найменуваннями протягом тривалого часу первісної прикметникової відміни у різних слов'янських мовах (родовий на *-a*) та впливу їх на усі можливі топоніми з аналогічними

* На можливість уживання варіантних форм *Záhřeba //u* вказував і І. Польдауф, пов'язуючи наявність флексії *-a* з повною фонетичною адаптацією хорватського топоніма *Zagreb* [20, с. 167] (пор. також [32, с. 202]).

** Порівняно з іншими слов'янськими мовами у чеській мові тенденція до поширення флексії *-u* в родовому відмінку власних імен була, очевидно, загально слабшою [1, с. 139].

фіналями [1, с. 131]. Тому саме наявність кінцевих **-ov**, **-ín**, цих виразних ознак назв місцевостей, визначає стійке вживання флексії **-a** у родовому відмінку власних географічних назв, як і відповідних загальних іменників (і в літературній мові, і в буденно-розмовному мовленні). Наприклад: řízení dopravy v oblasti Smřchova [22]; přišel mi dopis od našich z Harrachova [14, s. 197]; Jedu v noci po představení lokálkou do Svinova na pražskéj rychlík [4, с. 116] Jezdil každý den, z vítkovické ubytovny... do Nového Jičína [33]; dočetl jsem se nedávno senzační novinu, se kterou se... vytasil inženýr Staněk z Protivína [11, 108].

Іншомовні топоніми на **-ov**, **-ev** (**-ěv**), **-ín**, **-úp**. Вживання в чеському контексті іншомовних, в тому числі й слов'янських нечеських топонімів, їх словозміна у чеській мові значною мірою залежить від зовнішнього (орфографічного, звукового) виду таких найменувань.

Якщо назви континентів, держав, великих природних об'єктів (морів, великих рік та гірських систем) повністю адаптовані у чеській мові і вживаються, як правило, з флексією **-u** в родовому відмінку, то назви окремих природних утворень (гірських вершин, рік тощо) та населених пунктів зберігають здебільшого чужу орфографію та вимову [30, с. 71—73]. Загалом у чеській мові не спостерігається тенденція до різкого збільшення числа адаптованих іншомовних топонімів [30, с. 72], хоча їх кількість не залишається незмінною у мові: деякі застарілі адаптовані найменування замінюються в мовній практиці первісними формами, окремі іншомовні топоніми повністю асимілюються [17, с. 45; 18, с. 227—228].

Як і власне чеські топоніми на **-ov**, транслітеровані власні географічні назви слов'янського нечеського походження на **-ov** (Charkov, Lvov, Pskov, Krakov) вживаються у чеській мові з закінченням **-a** у родовому відмінку: A hele! Velké vítězství v bitvě u Charkova [16, с. 33]; Nedaleko Moskvy u města Dmitrova je... v provozu jeden z největších polygonů na světě [6]; ...se zúčastnil bojů proti sovětské armádě v oblasti Mondoku a Rostova... [9]; ...filmová rekonstrukce události, které vedly k zachránění polského Krakova [24].

Група адаптованих іншомовних неслов'янських географічних найменувань, що закінчуються у чеській мові на **-ov**, незначна: крім назв, що давно й часто вживаються у чеському контексті (Japov, Mnichov, дещо застаріле Ochranov), сюди належать також Břašov, Rasov та незафіксовані поки що в словниках Svíkov (нім. Zwíckau) та Vácov [17, с. 48]. Усі вони, як і топоніми на **-ov** слов'янського походження, вживаються в родовому відмінку із закінченням **-a**. Наприклад: «Na tiskové konferenci v Mnichově předložil městský referent pro energetiku... povínáříím taru, na piž se kolem Mnichova protínají potrubí... plupu» [23]. Вжитий у переносному значенні — «мюнхенська змова», іменник Mnichov зберігає, на відміну від місцевого відмінка (тут відмінності у семантиці виражені й формально: v Mnichově — o Mnichovu [13, с. 197]), в родовому відмінку закінчення **-a**: obhájci Mnichova,

výsledky Mnichova, 'a době Mnichova; Nové dokumenty... a materiály které odhalují plány účastníků mnichovské úmluvy, vzbudily u obhájců Mnichova prudkou reakci [8].

Зарахування до групи іншомовних топонімів з родовим на -a назв Glasgow [27, s. 764], Teltow [20, s. 167] викликає певні сумніви. Збереження чужої орфографії (кінцевий -w, а не -v) є одночасно й яскравим свідченням фонетичної неадаптованості таких найменувань у чеській мові — кодифікованою нормою допускається вимова, що відповідає англійській [gláʒgou]. Наявність кінцевого дифтонга -ou, нетипового для власне чеських іменників (як загальних, так і власних найменувань), повинна передбачати дещо іншу морфологічну характеристику таких назв у чеській мові: як і інші іншомовні топоніми, що закінчуються дифтонгами (зокрема, німецькі назви на -au типу Langenau, Olbernaue, Rabenau, Schwarzenau [5, s. 313—315]), іменники Glasgow, Teltow повинні залишатися у чеському контексті незмінними, що зумовлює й зміну родової приналежності таких найменувань, як це зазначено в «Чесько-російському словнику» [3, т. 2, с. 715]. Форми на -a, зокрема, від Glasgow, зустрічаються лише у писемній мові: «Trosky byly roztroušeny... na místě vzdáleném 80 km. od Glasgowa» [23]; «Lidový pochod za práci, který vyšel koncem dubna z... města Glasgowa, vstoupil... do Londýna» [25]. В усному мовленні топонім Glasqow залишається незмінним: «z Glassow», «do toho Glasqow», «pedaleko Glasqow» (це підтверджується й даними анкетування).

Слов'янські топоніми на -ev (-ěv) (Berdičev, Kujbyšev, Kyjev, Ržev) вживаються в родовому відмінку, як правило, з флексією -a: V roce 1240 stanuly tatarské hordy před hradbami Kyjeva [8]. Однак в буденно-розмовному мовленні інколи зустрічаються й форми на -u. Трапляються випадки вживання таких форм і в пресі. Пор., наприклад: Při zkouškách hubení obaleče jablonového v sadech u Křišíněva postačil na ochranu hektaru sadu jeden kartónový valec [9]; Z Křišíněvu,... vyrovnaná řada vysokých sloupů rysuje jeho trasu [15].

Подібно до власне чеських топонімів на -ín іншомовні географічні найменування на -ín, -ýn, (Stětín; Berlín, Budyšín, Debrecín, Segedín, Turín, Velký, Varadín, Londýn) стійко зберігають флексію -a у родовому відмінку: byli totálně nasázeni v podniku Hydrowerke v Pölitzu u Štětína... [8]; Kdo chtěl do Berlína, musel přejít přes provizorní dřevěný most... [7]; V obci Hortobágy u Debrecína jsem si třicet let starou epizodu oživil [9]; Moje trenérka mi po návratu z Kolína nad Rýnem říká téměř denně [23]; Nejslavnější... operní pár své doby byl pozván v roce 1911 na korunovaci do Londýna [23].

Наявність кінцевого -ín (не -in) у іншомовних топонімах чітко визначає, згідно з кодифікацією, вживання у родовому відмінку флексії -u: u Dublinu, do Ečmiadzinu, v blízkosti Narrogínu, pedá'eko Tallinu, z Tiencínu. Відхилення від кодифікованої норми, що зустрічаються в усному мовленні та писемній мові, стосуються лише слов'янських географічних назв: z, do Kalínina, u Lublina,

і саме слов'янське походження цих назв є причиною появи у них форм на -а, інколи навіть зі змінами в графічній передачі таких географічних назв — поява довгого -і-: *jedině tam, na severu evropského Ruska... kolem Vologdy... Kalinina (Tveru) ... se setkáváme s [15, с. 563]; Merz, slavnej centrforvard, padl u Lublina [12, с. 16—17].*

Слід зауважити, що передача польського топоніма Lublin у чеській мові з коротким -і- не зовсім правомірна. Присвійний прикметник за походженням, він має точний відповідник у системі власне чеських географічних найменувань (Libín), топонім Lublin повинен стояти в одному ряду з аналогічним за походженням польським топонімом Cztétín (Szczecin).

Отже, іншомовні слов'янські та неслов'янські географічні найменування вказаних типів у родовому відмінку дещо відрізняються від формально подібних власне чеських топонімів, що стійко зберігають форми на -а. Вживання варіантних форм родового відмінка на -а//**-и** *властиве* їм більшою мірою, ніж це представлено в кодифікації.

Список літератури: 1. *Булаховський Л. А.* Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах. Родовий однини чоловічого роду на -у. — У кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці. К., 1978, т. 3. 2. *Граудина Л. К.* Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. М., 1980. 3. Чешско-русский словарь / Под ред. Л. В. Копецкого, И. Филиппа и О. Лешки. Москва—Прага, 1973, т. 1—2. 4. *Bezouška B.* Tajnosti zákulisí. Praha, 1977. 5. *Dokulil M. K.* skloňování německých jmen osadních. — In: Jazykový koutek československého rozhlasu. 3. výb. Praha, 1959. 6. Haló sobota, 1976. 7. Haló sobota, 1978. 8. Haló sobota, 1980. 9. Haló sobota, 1981. 10. *Havránek B., Jedlička A.* Česká mluvnice. Praha, 1963. 11. *Hora P.* Pet'a Vaříč aneb snadné etudy pro hrnec s pokličkou a obč ruce levě. Praha, 1979. 12. *Hrabal B.* Automat svět. Praha, 1966. 13. *Jedlička A.* Proč v Mnichově, ale o Mnichovu. — In: Jazykový koutek československého rozhlasu. Praha, 1959. 14. *Kratochvíl M.* Svědek v bílé tmě. Praha, 1979. 15. *Melčí V.* Lidová architektura v Československu. Praha, 1980. 16. *Otčenášek J.* Romeo, Julie a tma. Praha, 1958. 17. *Pokorná E.* Cizí zeměpisná. jména v českém kontextu. — Naše věc, 1982, № 1. 18. *Pokorná E.* K podobám cizích zeměpisných jmen v češtině. — In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha, 1979. 19. *Poldauf I., Šprunk K.* Čeština jazyk cizí. Praha, 1968. 20. *Poldauf I.* Form and Meaning — their Interplay in Morphology. — Travaux linguistiques de Prague, 1971. 21. *Polívková A.* O kodifikaci mluvnických významu a tvarů českých místních jmen. — In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha, 1979. 22. Rudé právo, 1970. 23. Rudé právo, 1973. 24. Rudé právo, 1976. 25. Rudé právo, 1983. 26. *Sedláček M.* Do Záhřeba, nebo do Záhřebu? — Naše řeč 58, 1975, № 5. 27. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1978, (SSC). 28. Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1960—1971 (SSJC). 29. *Šmilauer V.* Nauka o českém jazyku. Praha, 1972. 30. *Šmilauer V.* Úvod do toponomastiky. Praha, 1963. 31. Tvoření slov. Odvozování podstatných jmen. (red. Fr. Daneš, M. Dokulil, J. Kuchař). Praha, 1967. 32. *Váhala F.* Skloňování vlastních jmen osobních a místních. — In: O češtině pro Cechy. Praha, 1963. 33. Večerní Praha, 1980.

Краткое содержание

Анализируются формы родительного падежа на -а собственных географических названий в чешском языке. Исследуются собственно чешские и иноязычные топонимы, обладающие характерными финалями: -ов; -ев (-ěв), -ип, -уп. На основании анализа excerptированной литературы, а также наблю-

денній над живою розмовною речю делаются выводы о причинах сохранения и проникновения форм на -а у определенных топонимов, указывается на случай несоответствия кодификации современной норме.

Стаття надійшла до редколегії 1 квітня 1983 р.

С. О. ПАРФЬОНОВА, ст. викл.,
Львівський університет

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

На 70-ті роки XVIII ст. припадає активізація технічного та наукового прогресу у Польщі. З'являються перші науково-популярні та наукові праці польською мовою, формується науково-технічна термінологія.

Спеціальна лексика з машинобудування, яка використовувалась до XVIII ст., вводиться у наукові тексти зрідка, або й не зустрічається зовсім, її замінюють нові терміни для позначення родових науково-технічних понять. Процес становлення польської науково-технічної термінології покажемо на прикладі однієї, найбільш яскравої лексико-семантичної групи, що об'єднує лексеми із спільною семантичною темою «пристрій з валом для переміщення вантажу».

У польській мові здавна існувало багато найменувань, головним чином запозичених, для позначення пристроїв, основною частиною яких був вал і які використовувалися для переміщення вантажу, наприклад: *haspel* [6] (нім. *Haspel*); *korba* [12] (нім. *Kurbe*); *giepel* [6] (нім. *Göpel*); *kierat* [6] (нім. *Kehrrad*); *gota* [10] (лат. *rotta*); *krę* [6]; *kołko* [6]; *winda* [9] (нім. *Winde*); *wał* [6]; *krzyż* [6]. Однак С. Сольський — автор першої популярної праці з механіки, опублікованої в 1690 р. [13], як правило, не вживає вищезгаданих найменувань на позначення пристроїв такого роду. Він називає лише слова *kierat*, *winda*, *kafar* та словосполучення *koło proste wozowe na dragu*; *walec prosty z dragami*. Уникання давніх технічних термінів у цій праці, очевидно, пов'язане з обмеженим практичним використанням їх — вони вживалися передусім в окремих регіонах, де було розвинуте видобування солі, руди (Олькуш, Велічка).

Використання старих технічних термінів у праці С. Сольського іноді пов'язане зі змінами в семантиці окремих слів. Так, якщо слово *kierat* зберігає своє старе значення — *пристрій для підняття солі з глибокого колодязя за допомогою коней*, то *winda* та *kafar* набувають нових значень: *winda* позначає 1) *пристрій для підняття вантажу з землі на невелику висоту* — «*winda wozowa do pakładania drzewa*»; 2) *пристрій для забивання стовпів у воді* — *winda do bicia palów w wodzie*; 3) *пристрій для підняття вантажу з невеликої глибини* — «*winda porzeczna albo leżąca*

[13, с. 17], а *kařag* вживається у згаданій праці для позначення різних видів *пристроїв для переміщення вантажу з невеликої глибини*, наприклад: *kařag mularski, górniczny i studzienny* [13, с. 7] і на позначення частини *пристрою для забивання стовпів у воді* — *Na miejsce mostu sprowadź winę... i wyniółszy kłoc do góru kařagem... podeprzuj go w gurze...* [13, с. 47].

У польській науково-популярній літературі кінця XVIII ст. поступово надається перевага новим, власне польським термінам. Так, у праці Ю. Рогалінського для позначення одного з видів «пристрою для переміщення вантажу», який раніше позначався словом *kařag* та деякими словосполученнями, вживається нова назва — *kołowrót*. Вже на той час це слово було багатозначним — у наукових текстах воно вживалося передусім для позначення будь-якого механізму, що складається з валу і колеса. Це, мабуть, вплинуло на його використання у наукових текстах у значенні *пристрою*, наприклад: *Zażywanie takich kołowrotów wielce jest wygodne, przy lochach do wyciągania soli, kamieni ...* [11, т. 2, с. 209].

Отже, поява слова *kołowrót* призвела до звуження значення слова *kařag*. Крім того, слово *kołowrót* використовувалося в наукових текстах для позначення такого виду *пристрою*, який називався словом *kierat*, наприклад: *kołowrót do góru stojący* [11, с. 2, с. 250] — очевидна тенденція до розширення значення слова *kołowrót*.

Перший тлумачний словник польської мови початку XIX ст. фіксує слова *kierat, winda, kołowrót, kařag*, однак багатьох прикладів з перших наукових текстів немає, а ті, що наводяться, підтверджують передусім наявність небажаної варіативності: *kařag, kafarek, winda stojąca, baran...*; *kołowrót do ciężarów—winda stojąca; kierat, winda, którą do dołu wyciągają* [9].

У першій половині XIX ст. перекладачі ряду наукових праць віддають перевагу новому слову *kołowrót*, яке виявило тенденцію до узагальнення. Вводиться воно як опорний елемент у словосполучення для позначення різних видів *пристроїв* і тим самим утверджується як родовий термін у науково-технічних текстах, наприклад: замість слова *kierat* вживаються: *kołowrót pionowy* [8], *kołowrót poziomy* [3], *kołowrót* [2], замість слова *kařag* та словосполучень типу *walec prosty z dragami* — *kołowrót pionowy-winda pozioma* [8], *kołowrót poziomy* [3], *kołowrót* [2], замість слова *winda* — *kołowrót poziomy* [8], *kołowrót pionowy* [3], *winda* [2]. Наведені приклади свідчать про появу нової термінології, яка сприяла уніфікації термінології наукових текстів, хоч водночас і збільшувала варіативність видових термінів.

Незважаючи на те, що для передачі родового та видового поняття у наукових текстах використовувався в першій половині XIX ст. термін *kołowrót*, деякі автори підручників з історії окремих галузей виробництва [5; 7] вводять в тексти професійну лексику, нову термінологію, що вживається у наукових текстах, поповнюючи її при цьому власними новоствореними термінами для позначення тих самих видів *пристроїв*: *kierat, kolo zwrotowe,*

koło nad szybem, kołowrót piopowy, kołowrót kopny [7]. Появу авторського видового терміна kołowrót kopny можна пояснити прагненням ліквідувати небажану багатозначність деяких видових термінів. Так, термін kołowrót piopowy співвідноситься у різних авторів із різними видовими поняттями: 1) *пристрій для підняття вантажу з глибокого колодязя за допомогою коней* [8], 2) *пристрій для підняття вантажу з невеликої глибини* [8], 3) *пристрій для переміщення вантажу по похилій площині* [3]. В інших працях ненаукового характеру автори вводять у тексти стару термінологію, наприклад kierat замість kołowrót: kierat podziemny, kierat dniowy.

Усі ці факти були враховані І. Лабенцьким — автором першого польського словника спеціальної лексики, куди увійшла аналізована лексика з машинобудування [6]. Зафіксовані три групи видових назв включають усі варіанти найменувань: давно вживані професіоналізми, регіоналізми та нову термінологію. Але найголовніше те, що кожна група починається новим терміном kołowrót: 1) kołowrót kopny, *giepel, *kierat, kołowrót piopowy, *конный ворот*; 2) kołowrót piopowy, winda, *вороток, шпиль*; 3) kołowrót rozjomy, krąg, *haspel, *вороток, гаспель* [6].

Аналіз даної лексико-семантичної групи показав, що для наукових текстів добиралися нові слова, не обмежені рамками регіонального вживання, які виявляли тенденцію до узагальнення значення (kołowrót). Це створювало можливість введення їх у наукові тексти в функції родового терміна та вилучення з текстів професіональної лексики.

Поява нової термінології призводить до зменшення варіативності, що існувала до кінця XVIII ст., але створює іншу варіативність у зв'язку з появою великої кількості видових термінів-словосполучень.

У рамках лексико-семантичної групи для означення *пристрою з валом для переміщення вантажу* виявлено семантичний зв'язок між словами. З появою слова kołowrót найменування kafaг звужує своє значення, переміщується до іншої лексико-семантичної групи, слово winda звужує своє значення до видового поняття, а kołowrót поступово розширює, узагальнює своє значення до родового поняття.

Зазначені зміни зумовлені процесом нормалізації та систематизації польської науково-технічної термінології.

Список літератури: 1. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970. 2. *Brettner H.* Fizyka dla szkół wyższych. Wrocław, 1846. 3. *Encyklopedia popularna*, Warszawa, 1830, t. 1—6. 4. *Encyklopedia powszechna*, t. 1—12. Warszawa, 1872—1879. 5. *Zejszner L.* Krótki opis historyczny, geologiczny i górniczy Wieliczki. Berlin, 1843. 6. *Łabecki H.* Słownik górniczy. Warszawa, 1868. 7. *Łabecki H.* Górnictwo w Polsce, t. 1—2. Warszawa, 1841. 8. *Lekcje elementarne...* Warszawa, 1809. 9. *Linde S. B.* Słownik języka polskiego, t. 1—6. Warszawa, 1807—1814. 10. *Piestrak F.* Słowniczek dawnych wyrazów górniczych. — *Czasopismo techniczne*, 1901. 11. *Rogaliński J.* Doświadczenia skutków rzeczy..., t. 1—4. Poznań, 1765—1776. 12. *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. 1—7. Wrocław, 1966—1973. 13. *Solski S.* Architekt polski. Kraków, 1690.

Краткое содержание

Исследуется процесс становления польской научно-технической терминологии конца XVIII—XIX вв. Анализ проводился в рамках лексико-семантической группы, объединяющей лексемы с общей семантической темой. Отмечается вытеснение из научных текстов профессиональной специальной лексики и введение новых терминов для обозначения родовых и видовых понятий.

Стаття надійшла до редакції 3 квітня 1983 р.

В. Ю. МОЙСЕЄНКО, доц., А. Л. ТАТАРЕНКО, студ.,
Львівський університет

ТЕКСТУАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СЕРБСЬКОЇ НАРОДНОЇ МОВИ ЗА КНИГОЮ Й. МУШКАТИРОВИЧА «ПРИТЧІ»

Останні десятиріччя XVIII і початок XIX ст. в історії сербської літературної мови характеризуються дослідниками як період, у якому одночасно функціонували і мирно співіснували три типи літературної мови: русько-слов'янська, слов'яно-сербська і народна [5, с. 269—271].

Мова оригінальних творів окремих сербських письменників, головним чином воеводинських, у цей час є певною сумішшю трьох згаданих типів мови з перевагою тих чи інших елементів. За спостереженнями югославського дослідника Х. Куни, абсолютна більшість граматичних рис мови відомого сербського просвітителя XVIII ст. Д. Обрадовича збігається з рисами сучасної літературної мови. За її підрахунками, 88—95% вживаної Д. Обрадовичем лексики слід віднести до власне сербської [2, с. 260].

Одним із сербських письменників, які використовували «простое сербское нарѣчіе» як літературне, був Й. Мушкатирович, сучасник і продовжувач ідей Д. Обрадовича, автор виданої в 1787 р. у Відні книги «Причте илити по простому пословице». Й. Мушкатирович вживає у збірнику чимало сербських народних слів (часто з рисами воеводинських сремських говірок), чим передає стан сербської літературної мови кінця XVIII ст. Для інших творів Й. Мушкатировича характерний російський піднесений стиль з старослов'янськими елементами, майже позбавлений типово сербських фонетичних рис. Й. Мушкатирович разом з Е. Янковичем, Н. Лазаревичем, Т. Аврамовичем і деякими іншими сербськими письменниками XVIII ст. став у певному розумінні попередником В. Караджича, який через три десятиріччя здійснив лексичну кодифікацію сербської мови.

Характеризуючи мову «Притч» Й. Мушкатировича, відомий сербський літературний критик І. Скерлич писав: «Книга ця написана прекрасною народною мовою, яка рідко зустрічається у наших письменників того часу» [4, с. 186].

Деяким особливостям мови Й. Мушкатировича присвячена праця А. Албіна [1, с. 53—72]. Однак особливості художнього тексту в книзі Й. Мушкатировича «Притчі» і насамперед лексика, яка відіграє домінуючу роль у визначенні типу, виду чи характеру літературної мови, ще недостатньо досліджені.

Певний інтерес становить сам виклад художнього ілюстративного матеріалу в книзі — прислів'їв і приказок різних країн та народів. Наприклад, сербські народні прислів'я передаються автором такими, якими він чув і записав їх: Акѡ пїе лепѡ, пїе пи скѡѡ;

Бадава се пи бжїї грѡбъ не чува; БеговацьЕ беговаць, акѡ пе҃е имати пи Новаць, а магараць, магараць акѡ ҃е имати и златап поковаць.

Російські народні прислів'я автор передає мовою оригіналу (старослов'янською): аромати ѡ мѹки не избавѡ ть; Блюди, боже, рогожкѹ, а не в шѹбе вши; всѡкъ челѡвѣкъ ложь, а и мы тожь, а німецькі, угорські, англійські, турецькі прислів'я — в перекладі.

Досліджуючи мову «Притч», слід враховувати, що книга була створена в донаціональну епоху, коли сербська книжно-писемна мова не була ще унормована. В «Притчах» зустрічаються старослов'янізми, запозичення з російської та інших мов. Найчастіше автор використовує їх для позначення абстрактних понять, коли не знаходить відповідників у сербській народній мові. Інколи він вживає старослов'янізми паралельно з власне сербськими словами. Лексика для позначення абстрактних понять потрапляла в книги світського змісту, в тому числі в «Притчі», в «готовому» вигляді з книжно-церковної літератури. Це переважно слова, що прийшли з старослов'янської мови, нерідко через російський «фільтр»: истець; блюсти; исходь; гонепїе; изселепїе; сокровише; естествопикь; гордость; предопределенїѡ і т. п.

Інколи автор намагається пристосувати іншомовні слова цього типу до фонетичної словотворчої системи сербської літературної мови: землѣдѣлаць; чудотвораць; скѹпаць; лажаць.

Часто зустрічаються випадки паралельного вживання — слов'янської лексики і слів, приналежних до сербської мови. Так, поряд з пегели зустрічаємо пеголи; веспа — проле҃е; челѡвѣкъ — чѡвекъ; бѣдпость — сиромаштво; вопрось (але: питати); ѡвѣть (але: одговорити).

Паралельне використання в тексті слів власне сербських і старослов'янізмів, напевно, слід пояснити давньою традицією вживання останніх. З цим же пов'язана і певна непослідовність автора у використанні елементів народної мови. Слід, однак, відмітити, що кількість іншомовних елементів у творі Й. Мушкатировича незначна.

У мові Й. Мушкатировича відображені найбільш специфічні історико-фонетичні явища, притаманні як сербській народній мові того часу, так і сучасній літературній мові. Сюди слід віднести одну з характерних рис фонетики сербської мови — чергування л/о в іменниках (соко; ѡво), прикметниках (го; бео; зао), діє-

словах (дошао; пайміо се; помамїо се), а також таке фонетичне явище, як нова йотація, що охопила штокавські говірки ще в XVIII ст. і виявилася в таких категоріях, як збірні і віддієслівні іменники: здравлѣ; лювлѣпье; грожѣ; гвожѣ.

Аналіз морфологічних особливостей тексту книги, оснований на розробленому А. Младеновичем методі мовної характеристики [3, с. 40—45], дає змогу виявити елементи, властиві лише народній мові. В системі відмінювання іменників ці елементи найбільш типові в закінченнях окремих типів відмінювання. Пор., наприклад, іменники жіночого роду на -а: Р. одн. — мѹке; главе; воде; Д. одн. — девоїцы; бабы; О. одн. — главомѣ; кашикомѣ; М. одн. — (оу) торби; (оу) глави; Н. мн. — шливе; девоїке; рѹчице; Р. мн. — крушака. Іменники чол. роду: М. одн. — (оу) љубретѹ; Р. мн. — грехова; зѹба; дапа; Зн. мн. — комарце; љриѣ.

Й. Мушкатирович у «Притчах» відкинув архаїчну писемну традицію форм відмінювання, яка існувала в той час, і користувався відмінковими формами, характерними для сербського розмовного мовлення.

У системі відмінювання прикметників привертають увагу численні випадки використання скорочених прикметників, характерних для народної мови. Наприклад, одина: правѣ; здравѣ; кривѣ; живѣ; множина: пробытачпы; слы; мѹдры; црпы.

Характерною рисою народної мови в книзі Й. Мушкатировича є і використання скороченої та повної форм особових займенників: акѹ га пе могу стиѣи; боисе дасе изподѣ пѣга ѣебе пе извѹче; гди самѣ самѣ тѹ ми стапѣ.

У системі відмінювання дієслова, вживання різних дієслівних часів також зустрічаються форми, властиві народно-розмовній мові, поширені в літературній мові ХХ ст. Пор., наприклад, вживання на письмі зворотної частки се(сѣ), яка в книзі Й. Мушкатировича не прикріплена «міцно» до дієслова, а знаходиться найчастіше в позиції після першого значенневого слова, перед дієсловом чи після нього: боисе; помладитисе; пе бысе срипѹла; акѹсе пе пакѹсасмо, пе пегребасмосе; але; прѹжа се; кад би се брипѹла.

Зустрічаються й інші енклітики, які пишуться разом або окремо із значенневими словами: изгѹбиѣе; видиѣемо; кадѣ (дати).

Енклітичні форми використовуються нерегулярно, інколи вони відсутні: богѣ дао, богѣ и ѹзео; богѣ е дао животѣ, богѣ ѣе дати и здравлѣ.

У «Притчах» широко використовуються дієслівні часи, які активно вживаються в сучасній сербохорватській мові: презент, перфект, імперфект, аорист, форми імператива і потенціала, дві форми майбутнього часу та ін. Пор.: дошао; воде; избише; сиди; пе бысе срипѹла; пошалѣ; доѣи ѣе.

Народномовні елементи домінують на всіх рівнях мови досліджуваного твору: в лексиці, фонетиці, відмінюванні, вживанні, дієслівних часів. Це, в свою чергу, дає змогу говорити про вагомий внесок Й. Мушкатировича у розвиток літературно-писемної традиції, здійснюваної на основі народної мови. Він займає по-

чесне місце серед численних послідовників Д. Обрадовича, який першим здійснив революційний перехід до народної мови. Творчість Й. Мушкатировича певною мірою сприяла закріпленню практики використання нового типу літературного вираження.

Список літератури: 1. *Албин А.* О народном језику Ј. Мушкатировића. Зборник за филологију и лингвистику, кн. 12, Нови Сад, 1969. 2. *Младеновић А.* Однос измеђ у домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове Вуковске стандартизације. Зборник за филологију и лингвистику, кн. 12, Нови Сад, 1969. 3. *Скерлић Ј.* Писци и књиже, књ. I, Београд, 1964. 4. *Толстой Н. И.* Литературный језык у сербов в конце XVIII — начале XIX века. — В кн.: Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978. 5. *Кипа Н.* Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića. Sarajevo, 1970.

Краткое содержание

Методом лингвистического анализа исследуются наиболее характерные историко-фонетические явления в лексике, а также морфологические особенности существительного, прилагательного, местоимения, глагола в сборнике пословиц и поговорок «Притчи», автором которого является Й. Мушкатирович (1743—1809) — сербский воеводинский писатель довуковской эпохи.

Стаття надійшла до редколегії 10 березня 1983 р

З М І С Т

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Моторний А. В.</i> Тема Радянського Союзу в творчості Гези Вчелічки	3
<i>Будаківська Ю. Л.</i> Жанрові модифікації в післявоєнній російській і польській літературах (наукова фантастика І. Єфремова і С. Лема)	8
<i>Медовников О. М.</i> Ярослав Кратохвіл у боротьбі проти фашизму	14
<i>Поголкова Ю. В.</i> В. В. Маяковський та «Квадрига»	19
<i>Рубанова Г. Л.</i> У пошуках істини про людину та суспільство (Зофія Налковська)	24
<i>Копистянська Н. Х.</i> Жанрова своєрідність роману Я. Гапска «Пригоди бравого вояка Швейка»	30
<i>Солдатенко Т. Я.</i> Образ автора у прозі Елізи Ожешко 80-х років XIX ст. (білоруський цикл, роман «Над Німаном»)	36

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

<i>Кріль М. М.</i> Українсько-чеські театральні зв'язки у XIX ст.	42
<i>Страшинок С. Ю.</i> Радянсько-болгарське співробітництво у розвитку музично-сценічного мистецтва (70-ті — початок 80-х років XX ст.)	47

МОВОЗНАВСТВО

<i>Дмитрисв П. А. В. І. Ленін про складноскорочені слова</i>	55
<i>Сергеев Ф. П.</i> Слов'янізми в мові пам'яток російського права X—XVIII ст.	63
<i>Грофимович К. К.</i> Становлення норм літературної мови і формування стилів (на матеріалі верхньолужицької мови)	69
<i>Індел В. П.</i> Процеси конверсії і транспозиції у словотворі назв власливості в сучасній чеській мові	75
<i>Тепляков І. М.</i> Варіантність фразеологічних одиниць на позначення неозначено-великої кількості (на матеріалі чеської мови)	80
<i>Ілбул О. А.</i> Назви особи у болгарській суспільно-політичній лексиці	85
<i>Короткова О. М.</i> Інтерференція в ритмічній структурі російського слова (на матеріалі чесько-російської двомовності)	89
<i>Васильєва Л. П.</i> Нове в сербохорватській суспільно-політичній лексиці післявоєнного періоду	93
<i>Чирва Є. Ф.</i> Лексика польської мови, пов'язана з теорією та практикою революційної боротьби	97
<i>Гладка Л. С.</i> Родовий одиниці власних географічних назв у чеській мові	101
<i>Парфьонова С. О.</i> Становлення польської науково-технічної термінології	106
<i>Мойсеєнко В. Ю., Татаренко А. Л.</i> Текстуальне вивчення сербської народної мови за книгою Й. Мушкатировича «Пригчі»	109

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Моторный А. В.</i> Тема Советского Союза в творчестве Гезы Вчелчичи	3
<i>Булаховская Ю. Л.</i> Жанровые модификации в послевоенной русской и польской литературах (научная фантастика И. Ефремова и С. Лема)	8
<i>Медовников А. М.</i> Ярослав Кратохвил в борьбе против фашизма	14
<i>Поголков Ю. В. В. В.</i> Маяковский и «Квадрига»	19
<i>Рубанова Г. Л.</i> В поисках истины о человеке и обществе (Зофья Налковская)	24
<i>Копыстянская Н. Ф.</i> Жанровое своеобразие романа Я. Гашска «Приключения храброго солдата Швейка»	30
<i>Солдатенко Т. Я.</i> Образ автора в прозе Элизы Ожешко 80-х годов XIX в. (белорусский цикл, роман «Над Неманом»)	36

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Криль М. М.</i> Украинско-чешские театральные связи в XIX в.	42
<i>Страшинок С. Ю.</i> Советско-болгарское сотрудничество в развитии музыкально-сценического искусства (70-е — начало 80-х годов XX в.)	47

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Дмитриев П. А. В. И.</i> Ленин о сложносокращенных словах	55
<i>Сергеев Ф. П.</i> Славянизмы в языке памятников русского права X—XVIII веков	63
<i>Трофимович К. К.</i> Становление норм литературного языка и формирование стилей (на материале верхнелужицкого языка)	69
<i>Андал В. П.</i> Процессы конверсии и транспозиции в словообразовании названий свойств в современном чешском языке	75
<i>Тепляков И. М.</i> Вариантность фразеологических единиц для обозначения неопределенно-большого количества (на материале чешского языка)	80
<i>Албул О. А.</i> Название лица в болгарской общественно-политической лексике	85
<i>Короткова О. Н.</i> Интерференция в ритмической структуре русского слова (на материале чешско-русского двуязычия)	89
<i>Васильева Л. П.</i> Новое в сербохорватской общественно-политической лексике послевоенного периода	93
<i>Чирва Е. Ф.</i> Лексика польского языка, связанная с теорией и практикой революционной борьбы	97
<i>Гладкая Л. С.</i> Родительный падеж единственного числа собственных географических названий в чешском языке	101
<i>Парфенова С. А.</i> Становление польской научно-технической терминологии	106
<i>Мойсеевко В. Е., Татаренко А. Л.</i> Текстуальное изучение сербского народного языка по книге И. Мушкатировича «Притчи»	109

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет
им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

В ы п у с к 29

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА
ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Издается с 1970 года

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

(290000, Львов, ул. Университетская, 1)

(На украинском языке)

Редактор Н. І. С т е п у л а
Художній редактор В. І. С а в а
Технічний редактор В. Д. Ц е й т і н
Коректор А. В. К а р м і н с ь к а

Информ. бланк № 8178.

Здано до набору 6.07.84. Підп. до друку 31.10.84.
БГ 06076. Формат 60×90^{1/8}. Папір кн.-журн. Літ.
гарн. Вис. друк. Умовн.-друк. арк. 7,25. Умовн.
фарб.-відб. 7,62. Обл.-вид. арк. 8,28. Тираж
1000 прим. Вид. № 1224. Зам. № 3321. Ціна
1 крб. 20 к.

Видавництво при Львівському державному
університеті видавничого об'єднання «Вища шко-
ла». 290000, Львів, вул. Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня. 290000, Львів,
вул. Стефанка, 14.

До відома авторів

Редколегія збірника приймає статті, які мають рекомендацію відповідної кафедри (підписану завідуючим кафедрою) та дві об'єктивні, ґрунтовні й аргументовані рецензії (надруковані на машинці, із зазначенням наукового ступеня рецензента). В рекомендації і рецензіях обов'язково повинна бути вказана дата, підписи повинні бути завірені гербовою печаткою вузу.

До статті слід додати «Короткий зміст» (виклад основних положень дослідження) російською мовою, а також список використаної літератури. «Короткий зміст» та «Список літератури» надрукувати на окремих аркушах. Видання, наведені у «Списку літератури», слід розмістити в алфавітному порядку (спочатку вітчизняні видання, а потім — зарубіжні) з наскрізною нумерацією. Посилатися в тексті на ці видання треба так: [2, т. 1, с. 18], де перша цифра — порядковий номер у списку літератури, друга — том (якщо він є), третя — сторінка. Приклад посилання на видання без вказівки на том і сторінку: [6; 8; 9; 13]. Підрядкові посторінкові примітки оформляти через «зірочку» (або дві чи більше «зірочки»). Якщо у цих примітках буде посилання на літературу, оформляти його у квадратних дужках (як і в тексті).

Основний текст, «Короткий зміст», «Список літератури» повинні бути надруковані на непортативній машинці з українським (текст українською мовою) чи російським (текст російською мовою) шрифтом. Одна сторінка повинна містити 28—30 рядків, кожен рядок — не більше 60—65 знаків (разом з інтервалами). Поля на сторінці оригіналу повинні бути: зліва — 25 мм, справа — 10 мм, зверху — 20 мм, знизу — 25 мм. Очко літер не повинно бути залите фарбою. Іноземний текст вдрукувати на машинці. Інтенсивність відбитків основного та іноземного текстів повинна бути однаковою.

Рукопис слід надсилати редколегії у двох примірниках. Перший примірник статті автор підписує до друку. Крім цього, на окремому аркуші авторові слід подати відомості про себе: прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, домашня адреса, телефон.

У випадку порушення цих вимог матеріали редколегією не розглядатимуться.

1 крб. 20 к.

Проектный отдел, 1984 г. № 29, 1-116